

ПАМ'ЯТАЙМО

ІСТОРІЯ І УРОКИ

ГОЛОКОСТУ

РОБОТИ МОЛОДИХ МИТЦІВ

ПАМ'ЯТАЙМО.
ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ. РОБОТИ МОЛОДИХ МИТЦІВ

LET US REMEMBER.
HISTORY AND LESSONS OF THE HOLOCAUST. WORKS OF YOUNG ARTISTS

Київ 2020

УДК 75-821.161.2'06]-053.6:341.485](084)

П15

Редакційна колегія: Л. Легасова, А. Подольський, О. Лисенко, І. Климова, Н. Резніченко

Упорядники: О. Лімонова, О. Білоус

П15 **Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих митців** / Український центр вивчення історії Голокосту, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Київ: Фенікс, 2020. – 156 с.

ISBN 978-966-136-739-4

Пропоноване видання є альбомом найкращих учнівських творчих робіт з історії Другої світової війни, історії Голокосту на теренах України. У ньому вміщено художні, образотворчі роботи й літературні тексти переможців Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського, які здобули найвищу оцінку журі упродовж останніх 10 років (2010–2019 рр.).

Роботи молодих митців демонструють спроби осмислення надважкої теми Другої світової війни, історії Голокосту на теренах України через візуальні образи та літературне слово. Видання буде важливим і корисним для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України, які цікавляться історією ХХ ст. і планують брати участь в учнівських конкурсах, присвячених історії Голокосту, а також усім небайдужим до цієї теми.

УДК 75-821.161.2'06]-053.6:341.485](084)

*Видання здійснено за підтримки Посольства Держави Ізраїль в Україні,
Фонда Шолом-Алейхема, Проекту "Вчимося пам'ятати"*

© Автори, 2010-2019

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2020

© Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс, 2020

ISBN 978-966-136-739-4

ВІД УПОРЯДНИКІВ / FOREWORD

The album includes works of art and literary writings which became the winners of the creative sections of the Competition during 2010–2019. To make the album easier to look through, we did not structure it as a collection of research works (by years), but trusted the designer's view. The works of young artists are perceived harmoniously and do not overload the view.

Some literary writings are perfectly and beautifully decorated with author's drawings, which add them not only a literary but also artistic value.

An extraordinary detail in the edition is a QR code which links to a movie posted on the winner's YouTube channel. Unfortunately, another film-winner was not added to the edition, as it has not been released.

The album contains an appendix listing all the winners for the mentioned period, providing information on the authors, indicating their place of residence, topics of their works, and the names of the research advisors.

Olha Limonova
Ukrainian center for Holocaust studies

Ідея випуску альбому творчих робіт переможців Всеукраїнського конкурсу «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського абсолютно нова. У момент, коли побачило світ попереднє видання збірки робіт Конкурсу¹, такого поняття, як «творча секція», ще не існувало в принципі. Тож для редакційної колегії, яка обговорювала ідею створення збірки робіт переможців до ХХ ювілейного Конкурсу, випуск альбому став найбільшим викликом. Такого досвіду Український центр вивчення історії Голокосту ще не мав.

До альбому ввійшли художні та літературні роботи учнів, які стали переможцями творчих секцій упродовж 2010–2019 рр. Щоб видання було зручнішим у перегляді, ми не структурували його як збірку дослідницьких робіт (за роками), а довірилися думці дизайнера. Дитячі твори в ньому сприймаються гармонійно й не перевантажують погляд. Утім, альбом, як і збірка дослідницьких робіт, містить

¹ Історія і уроки Голокосту: збірник науково-дослідних учнівських робіт, 2006–2009 рр. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту; Зовнішторгвидав України, 2010. – 400 с.

додаток, де наведено список усіх призерів за названий період, подано інформацію про авторів, зазначено місця їхнього проживання, теми робіт і прізвища наукових керівників.

Незвичним в альбомі бачиться QR-код – посилання на фільм, розміщений на YouTube-каналі призера. На превеликий жаль, іще один кіносюжет-переможець залишився поза виданням, адже його не було оприлюднено.

Деякі літературні роботи надзвичайно вдало і зворушливо оформлені авторськими малюнками, і це надає їм не лише літературної, а й художньої цінності.

Окремо хочеться відзначити незмінних за ці 10 років рецензентів та членів журі творчої секції: Ірину Климову (завідувач Музею Шолом-Алейхема, м. Київ) та Наума Резніченка (вчитель зарубіжної літератури Олександрійської гімназії, м. Київ). Ці фахівці упродовж усього часу існування творчої секції Конкурсу надають надзвичайно точну і влучну оцінку художнім та літературним роботам, аналізують їх, не ображаючи водночас почуття молодих авторів. Адже й пані Климова, й пан Резніченко розуміють, що найголовніше в їхній роботі – не відвернути творчу молодь від пошуків свого стилю, від створення справжніх шедеврів.

«Свідомість дитини, її чистий душевний світ дійсно безпорадні у стиканні з абсурдною жорстокістю всесвіту. Але дитина залишається дитиною: вона потребує пояснень, і коли не знаходить, починає шукати їх сама, щоб самотужки дістатися сенсу буття, що може її втішити та заспокоїти», – зазначив свого часу Наум Резніченко у статті-рецензії «Прості речення малого страждальця» (Голокост і сучасність. – 2009. – Вип. № 1 (5)). Із цим твердженням неможливо не погодитися.

Український центр вивчення історії Голокосту плекає надію, що молоді митці та літератори продовжуватимуть пошук відповідей на складні питання історії, а їхні мудрі наставники – наукові керівники – спрямовуватимуть ці пошуки й пом'якшуватимуть травматичні наслідки від занурення у складну тему історії Голокосту.

Ольга Лімонова

Український центр вивчення історії Голокосту

ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ ГОЛОКОСТУ У ТВОРАХ МОЛОДІ УКРАЇНИ / REPRESENTING THE HOLOCAUST TRAGEDY IN THE WORKS OF UKRAINIAN YOUTH

The album presents works of the participants of the annual All-Ukrainian pupils competition "History and lessons of the Holocaust". Ukrainian center for Holocaust studies has been collaborating with the youth, teachers and students of Ukraine for 20 years, studying and analyzing one of the greatest crimes of the twentieth century.

The extraordinary decisions of young artists deserve special respect and admiration. In the works selected by the jury of the Competition, each author tried to present their own interpretation of the topic. These works are full of attempt to reach a deep, complex level of awareness about the tragedy of mass murder in the twentieth century.

The priority was given to those works in which the emotional basis corresponded to the intellectual content and professional performance, which is a precondition for a true piece of art. The path of any artist or writer, even young, has a number of features and peculiarities, which, in fact, make them unique.

The advantages of the works submitted for the Competition include the fact that they help

to fully recognize the author's age: these are actually children's works performed by inspired young masters. Children use a very simple and understandable language of art to convey the emotions associated with the history of one of the greatest tragedies of the twentieth century. It turns out that human grief, the horrors of war and cruelty can be told simply and wisely using the language of symbols and allegoric meanings. Young artists, not sparing themselves, go deeply into the subject of the Holocaust, trying to feel, to comprehend the tragedy. The author of such a work can not be called a child, because the appeal to the War subject transforms the master into another age category. However, these artists are very young, but the work of the soul of such children deserves special respect because it is a continuation of the difficult, but necessary conversation about the Genocide.

Iryna Klymova

Head of the Sholom Aleichem Museum (a branch of the Kyiv History Museum)

В альбомі представлено твори учасників щорічного Всеукраїнського конкурсу робіт «Історія і уроки Голокосту». Протягом 20 років Український центр вивчення історії Голокосту співпрацює з молоддю України, з викладачами та учнями, вивчаючи, аналізуючи одну з найбільших трагедій ХХ ст. Історії Голокосту присвячено безліч наукових робіт і досліджень. В образотворчому мистецтві цю тему порушують куди рідше. Творчі секції Конкурсу – літературна та образотворчого мистецтва – розпочали свою роботу в 2010 р.

Навіть для визнаних, професійно сформованих і талановитих митців проникнення в тему Голокосту, втілення її у візуальних образах часом стає непосильним завданням. Сьогоднішня пропонує сучасне осмислення, новий художньо-філософський підхід до неї та новий погляд на твори, що вже існують.

До тематики Голокосту досить часто звертались учні, які одержували завдання від учителів і досить ретельно їх виконували. На особливу увагу заслуговують роботи, створені за велінням душі й сумління, у яких автори своїм ставленням до людської трагедії, своєю відданістю справі подавали приклад іншим учасникам Конкурсу.

Не завжди рівень творів відповідав естетичним вимогам, що мають бути пред'явлені до робіт на таку складну тему. Те саме можна сказати і про змістову наповненість. Дуже часто, працюючи на задану тему, автор жертвує тим, що має переважати у творчості взагалі, – вільною думкою. У народженні будь-якого справжнього витвору мистецтва на будь-яку тему є дуже важливий момент – відсутність розрахунку, сподівань на винагороду, преміювання, матеріальне заохочення. Це гарантує

необхідний ступінь свободи. Тема геноциду вимагає від майстра особливої емоційної напруги, душевних і творчих зусиль. Гідна робота на цю тему може постати тільки завдяки глибинному осмисленню, щирим почуттям і таланту виконавця. Такі твори найбільше впливають на уяву, емоції, викликають особливий інтерес.

Тому неординарні рішення юних митців варті особливої поваги й захвату. Зрозуміло, що у відібраних за результатами праці журі Конкурсу творах кожен юний автор намагався подати власну інтерпретацію теми.

Насамперед високі бали від суддів одержували роботи, в яких емоційне начало відповідало інтелектуальному наповненню та професійному виконанню, що є необхідною умовою постановки справжнього художнього твору. Шлях будь-якого, навіть юного, художника має низку тільки йому властивих рис і особливостей, що, власне, й робить його неповторним.

За 10 років роботи секції образотворчого мистецтва Конкурсу було зібрано численну колекцію безцінних творів юних митців. Ці артефакти не раз експонувалися в престижних залах музеїв та галерей.

У короткому передньому слові, на жаль, годі розповісти навіть про невелику частину творів, які цього варті. Але наведемо бодай трохи прикладів.

Учень Кам'янсько-Дніпровської районної гімназії «Скіфія» Євген Альховик брав участь у Конкурсі кілька разів. У 2017 р. та 2018 р. одержував найвищий бал за серії робіт про трагедію Голокосту: «Жити, щоб жити...» й «Надія в руках». Послідовна розповідь у малюнках – свідчення того, що автор глибоко відчув тему. Образам юного митця властива

тонка психологічна багатогранність. До того ж Євген чудово володіє професійними навичками реалістичного малювання. Кожен малюнок із циклів виконаний на дуже високому рівні й позначений переконливими емоціями. У кожній роботі навіть другорядні деталі працюють на створення образу, характеру.

У серії «Надія в руках» автор дуже точно вибрав символ, який відображає і ефемерність людського життя, залежного від чужої злої волі, й надію, яка супроводжує людину в трагічних обставинах. Він використав тут як символ людської душі зображення метелика.

Більшість малюнків монохромні. Введення юним митцем кольору в монохромне зображення дуже осмислене й делікатне. Очевидним є високий художній потенціал Євгена Альховика.

Учениця школи № 300 м. Київ Ольга Панасенко стала переможницею Конкурсу в 2019 р. Вражає контраст між віком автора й тим, як дівчинка у своїх роботах відобразила Голокост – тему, яку важко осмислити і значно більш зрілим майстрам.

Вона використала дуже просту й доступну мову образів. Авторку хвилювала тема геноциду, і вона висловила свої думки, почуття, емоції з безпосередністю, наївністю самодіяльних майстрів.

Цілком очевидно, що авторка зуміла передати глядачеві емоції, викликані трагедією загибелі дітей, біль минулого та співчуття їхніх сучасних однолітків.

У цих роботах відчувається спроба юних вийти на глибинний, складний рівень усвідомлення трагедії знищення людей у ХХ ст.

Серйозний, глибокий підхід до теми бачимо в багатьох авторів робіт, представлених на

Конкурс упродовж років його проведення. Їхні твори могли б стати основою масштабної виставки робіт учнів, присвяченої Голокосту.

До переваг робіт, представлених на Конкурс, треба зарахувати й те, що в них цілком упізнається вік автора: це власне дитячі твори, виконані натхненними юними майстрами. Діти використовують дуже просту й доступну мову образотворчого мистецтва для передання емоцій, пов'язаних з історією однієї з найбільших трагедій ХХ ст. Виявляється, про людське горе, про жахи війни й жорстокість можна розповісти просто й мудро, вдаючись до мови символів та переносних значень. Юні митці, не шкодуючи себе, вникаючи в тему «Єврейський Голокост», намагаються відчувати, досягнути трагедію. Автора такої роботи не можна назвати дитиною – звертання до тематики Війни переводить майстра в іншу вікову категорію. Утім, це дуже юні художники, але праця душі таких дітей заслуговує на надзвичайну повагу, бо ж є продовженням важкої, проте необхідної розмови про Геноцид.

Ірина Климова
Завідувач Музею Шолом-Алейхема (філія
Музею історії Києва)

Марина Завалій / Maryna Zavalii

ХАЙ НЕ ПОВТОРИТЬСЯ ЦЕ НІКОЛИ / NEVER LET THIS HAPPEN AGAIN

Емоції в розповіді про Трагедію не мають бути перебільшені. Цього разу процесія постатей, які йдуть у сіру імлу повз пам'ятники-символи, монотонно повторювані вздовж дороги, викликає щемливе відчуття і значно більше емоцій, дає численніші приводи до роздумів, ніж зображення пристрастей та жаху вбивства людини людиною.

Прозорість, легкість роботи нагадують про ефемерність людського життя. А дзвін – це символ поминальної «музики», яка звучить вічно...

Ірина Климова

The emotions in the narrative about the Tragedy should not be exaggerated. In this case, the procession of people walking past the monotonously repeated monuments-symbols along the road, disappearing in a gray haze, evokes a burning sensation and many more emotions, gives more reasons for reflection than images of violence and the horror of murder of human by human.

Transparency, lightness of the image are reminiscent of the ephemerality of human life. And the bell is a symbol of memorable "music" that sounds forever...

Iryna Klymova

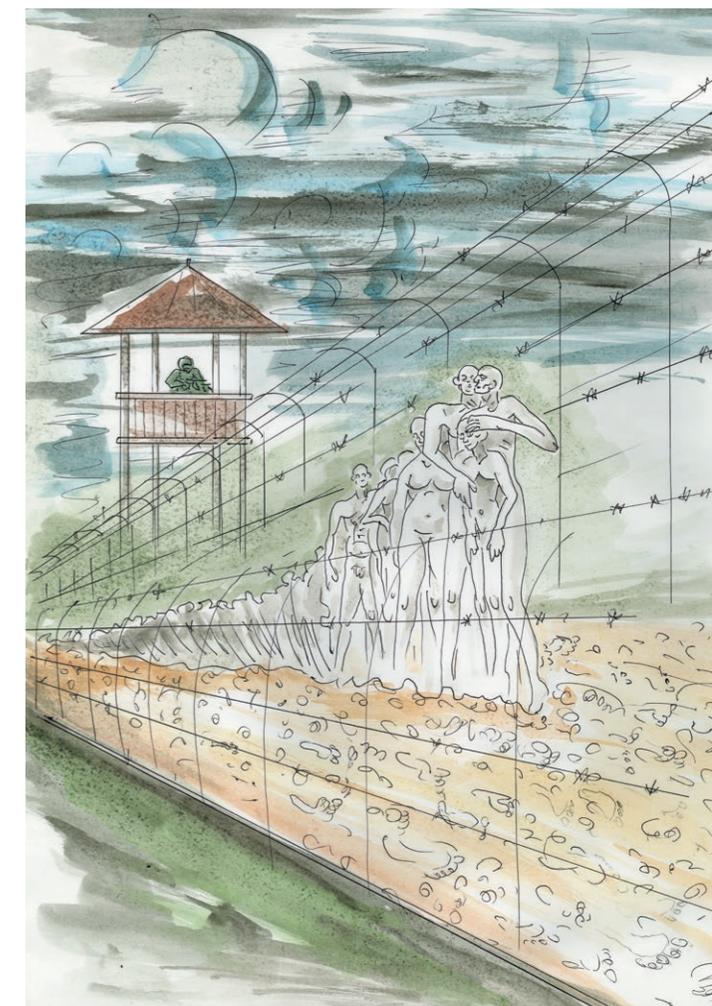
ХАЙ НЕ ПОВТОРИТЬСЯ ЦЕ НІКОЛИ
2010 р. Папір, акварель

NEVER LET THIS HAPPEN AGAIN
2010. Paper, watercolors

ТРИПТИХ «ДОРОГА БЕЗ ВОРОТТЯ» / TRIPTYCH "THE ROAD OF NO RETURN"

Робота створена автором під впливом емоцій та роздумів, що охопили його після знайомства з темою життя і смерті людей у концтаборі Трєблінка. Робота складається з трьох частин, кожна з яких присвячена черговому етапу перебування бранців у цьому таборі: від приїзду на звичайний, на перший погляд, вокзал до «дороги без вороття» та увічнення пам'яті загиблих.

This work was created by the author under the influence of emotions and reflections after being acquainted with the topic of life and death of people at Treblinka concentration camp. The work consists of three parts, and each focuses on the different stages of people's staying in this camp: from arriving, at first sight, to the usual station, to the "road of no return" and to perpetuating the memory of the perished.

На малюнку зображено залізничну станцію, куди прибули пасажери. Усі вони зійшли з потяга й чекають на наступний, адже це транзитна станція. Вони проїхали довгий шлях, щоб сюди потрапити. І зараз спокійно розмовляють одне з одним, підтримуючи старих родичів, заспокоюючи дітей. І не помічають, що далі колії немає...

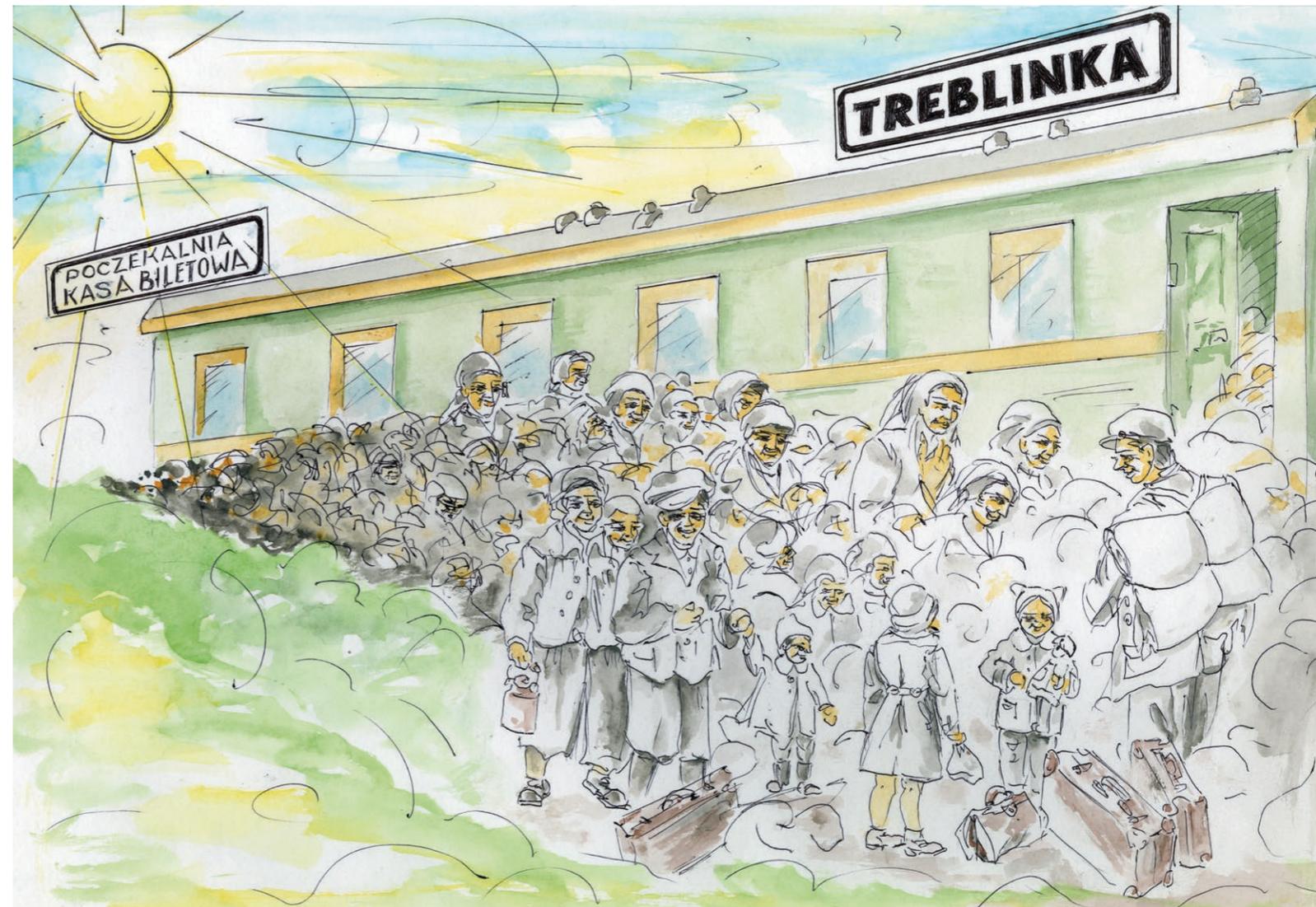
The picture depicts a train station where the passengers arrived. All of them got off the train and are waiting for the next one because it's a transit station. They have traveled a long way to get here. And now they are here, waiting for the next train quietly, talking to each other, supporting old relatives, comforting children. And they do not notice that there is no further railway track...

СПОДІВАННЯ...

Із триптиха «Дорога без вороття»
2018 р. Папір, акварель

НОРЕ...

From the triptych "The road of no return"
2018. Paper, watercolors

Шлях від роздягальні до газових камер, посипаний піском і обгороджений колючим дротом, адміністрація табору прозвала «дорогою на небо». Бранці йшли по піску, на якому залишалися десятки відбитків ніг дорослих людей та маленьких дітей, і з кожним кроком більше втрачали надію залишитися живими. На цій дорозі всі однакові – без імені, без одягу, без свободи. Лише небо і вітер...

The sanded path, fenced around with barbed wire, leading from the dressing room to the gas chambers was called by the camp administration "The Road to Heaven". People walked on the sand, leaving dozens of footprints of adults and children, and with each step they were losing the hope to stay alive. Everyone is the same on this road – nameless, without clothes, without freedom. There are only the sky and the wind...

ВТРАЧЕНІ НАДІЇ...

Із триптиха «Дорога без вороття»
2018 р. Папір, акварель

LOST HOPES...

From the triptych "The road of no return"
2018. Paper, watercolors

На території колишнього концтабору Треблінка створено монумент із 17 тис. символічних каменів. Саме стільки людей знищували в таборі за один раз. Це нагадування кожному з нас про те, що поки на кожному камені не буде викарбувано ім'я Людини, Сонце вже не світитиме так яскраво, як світило там, на «транзитній станції»...

A monument of 17,000 symbolic stones was created in the former Treblinka concentration camp. This is the number of people who were killed in the camp in one go. This is a reminder to each of us that until every Person's name is engraved on it, the Sun will never shine as brightly as the one at the "transit station"...

ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ

Із триптиха «Дорога без вороття»
2018 р. Папір, акварель

NOT TO BE FORGOTTEN

From the triptych "The road of no return"
2018. Paper, watercolors

СЕРІЯ «ДІТИ ГОЛОКОСТУ» / "CHILDREN OF HOLOCAUST" SERIES

Виявляється, про людську трагедію, горе, жахи війни, жорстокість можна розповісти просто, не по-дитячому, мудро.

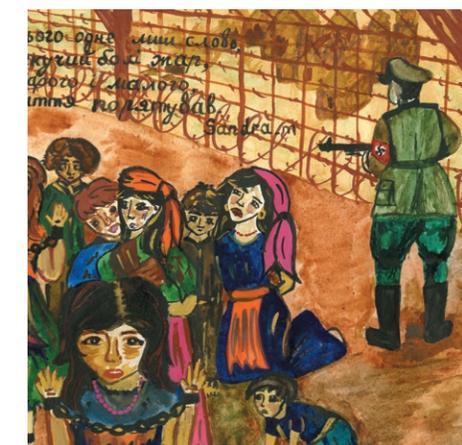
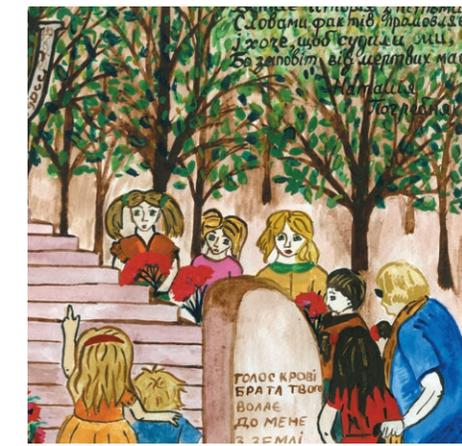
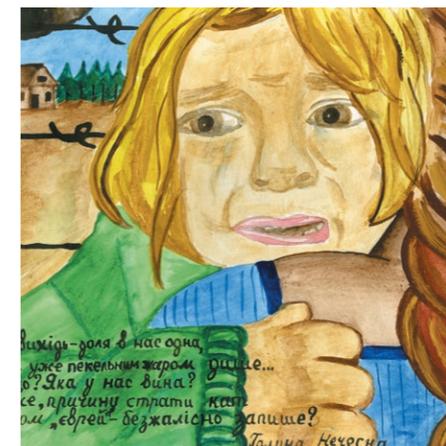
Зазвичай серії, цикли робіт свідчать про спробу глибоко ввійти в задану тему – одна робота справляє менш сильне враження. Цикл із шести графічних аркушів свідчить про володіння автора виражальними засобами образотворчого мистецтва. Напруженість, складність колірної гами, тональний контраст викликають відповідні темі емоції глядача.

Ірина Климова

It turns out that the human tragedy, the grief, the horrors of the war, the cruelty can be told simply, not childishly, but wisely.

As a rule, series and cycles of work give an attempt to look deeply into a given topic, because one work makes a less strong impression. A series of six graphic sheets indicates the author's mastery of visual arts expression. Tensions, complexity of the color scheme and tonal contrast evoke relevant emotions of the viewer.

Iryna Klymova

Безвихідь – доля в нас одна,
І піч уже пекельним жаром дише...
За що? Яка у нас вина?
Невже причину страти кат
Словом «єврей» – безжалісно запише?

Галина Нечесна

The desperation is the only fate for us,
And the furnace is already burning with a hellish
heat...
For what? What is our fault?
That can't be that the reason of an execution
will be recorded with no mercy
by the executioner as word "Jew".

Halyna Nechesna

БЕЗ НАЗВИ
Із серії «ДІТИ ГОЛОКОСТУ»
2018 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series "CHILDREN OF HOLOCAUST"
2018. Paper, gouache

Полікуємо свічею-зорею
День минулий.
Згадаймо усіх,
Хто любов'ю живою своєю
Поділитися з нами не встиг.

Наталія Погребняк

Let us treat the day of the past
With a dawn candle.
Let us remember everyone,
Who had no chance to share
Their living love with us.

Nataliya Pohrebnyak

БЕЗ НАЗВИ

Із серії «ДІТИ ГОЛОКОСТУ»
2018 р. Папір, гуаш

UNTITLED

From the series "CHILDREN OF HOLOCAUST"
2018. Paper, gouache

Чи їх вина, що родом із євреїв?
Чи їх вина, що не такі, як всі?
Невже ж і смерть заслужує трофеїв?
І щастя можна віднайти в сльозі?

Sandra.m

Is it their fault that their descent is Jewish?
Is it their fault that they are not like others?
Could it be true that trophies worth the death?
And can happiness be found in tears?

Sandra.m

БЕЗ НАЗВИ
Із серії «ДІТИ ГОЛОКОСТУ»
2018 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series "CHILDREN OF HOLOCAUST"
2018. Paper, gouache

Встає історія з п'їтьми,
Словами фактів промовляє
І хоче, щоб судили ми,
Бо заповіт від мертвих має.

Наталія Погребняк

History is rising from the darkness,
It speaks by words of facts
And it wants us to judge
As it has a covenant from the dead.

Nataliya Pohrebnyak

БЕЗ НАЗВИ
Із серії «ДІТИ ГОЛОКОСТУ»
2018 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series "CHILDREN OF HOLOCAUST"
2018. Paper, gouache

Це Голокост – всього одне лиш слово,
Та його сенс – пекучий болю жар,
Вбивали всіх!.. старого і малого,
І мало хто життя порятував.

Sandra.m

This is the Holocaust, it is just one word,
But its sense is burning pain,
They killed everyone!.. old and young,
And hardly anybody has survived.

Sandra.m

БЕЗ НАЗВИ
Із серії «ДІТИ ГОЛОКОСТУ»
2018 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series "CHILDREN OF HOLOCAUST"
2018. Paper, gouache

Я не думаю про всі страждання,
Я думаю про красу, яка все ще залишається.

Анна Франк

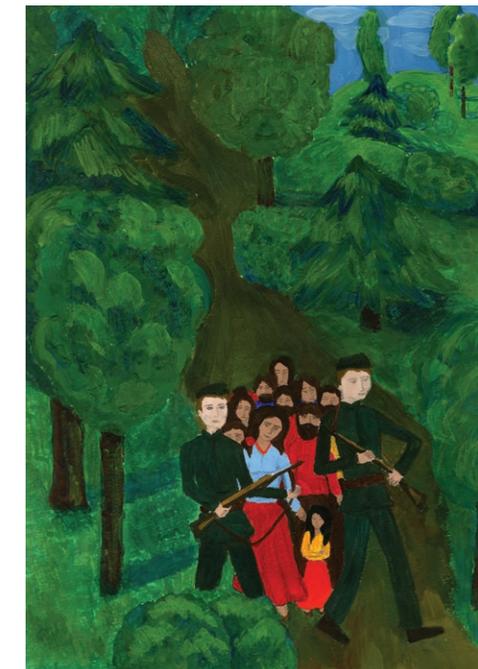
I don't think about all the suffering,
I think about the beauty that still remains.

Anne Frank

БЕЗ НАЗВИ
Із серії «ДІТИ ГОЛОКОСТУ»
2018 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series "CHILDREN OF HOLOCAUST"
2018. Paper, gouache

ТРИПТИХ «ЗНИКЛІ» / TRIPTYCH "DISAPPEARED"

Колористичне, тональне, композиційне вирішення не залишає сумнівів у добрій професійній підготовці автора: ґрунтовна робота з текстами й документами, поглиблене вивчення підготовчого матеріалу, знання Біблії, вміння аналізувати її тексти.

Ірина Климова

Colorful, tonal and compositional solution leave no doubt about the author's strong professional skills, such as profound work with texts and documents, in-depth study of the preparative material, knowledge of the Bible texts, competence in analyzing biblical texts.

Iryna Klymova

У цій роботі втілені образи, які виникають у кожного, хто бачив фільм «Табір уходить в небо», знятий за повістю Максима Горького «Макар Чудра».

This picture embodies the images that recur in the memory of everyone who is familiar with the movie "Tabor Goes to Heaven", shot on the basis of Maxim Gorky's novelet "Makar Chudra".

РОМСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ
Із триптиха «Зниклі»
2017 р. Папір, гуаш

ROMA WEDDING
From the triptych "Disappeared"
2017. Paper, gouache

Документи свідчать про жорстокі розправи нацистів над ромами. Осілих ромів, яким вдалося уникнути страт айнцацгрупами, разом із євреями відправляли в загальні гетто або розстрілювали.

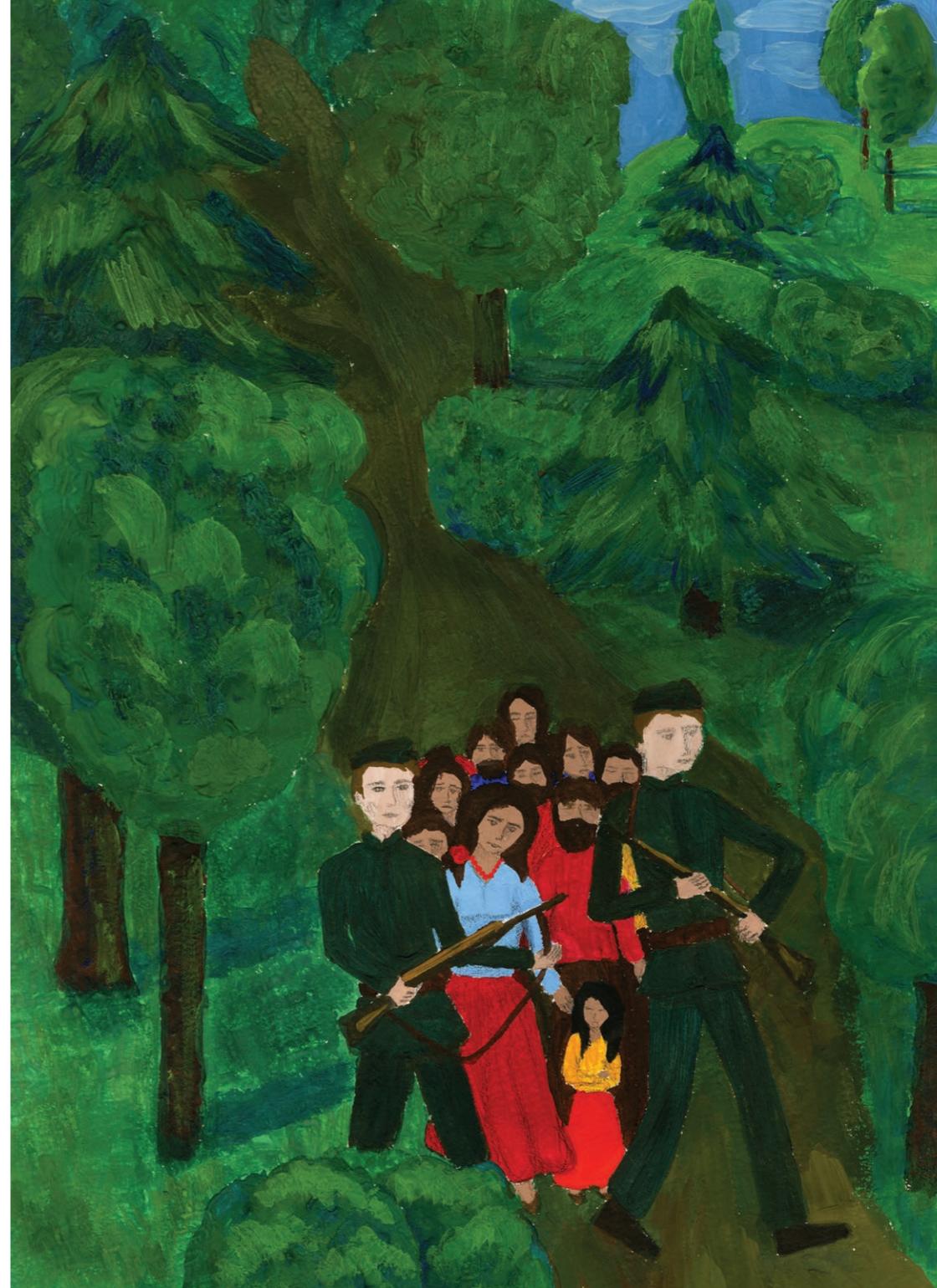
The documents testify to the Nazis' brutal violence against Roma. The settled Roma who managed to avoid the shootings of the Einsatzgruppen were sent together with the Jews to the common ghettos or executed.

ЗА П'ЯТЬ КРОКІВ ДО НЕБА

Із триптиха «Зниклі»
2017 р. Папір, гуаш

FIVE STEPS TO HEAVEN

From the triptych "Disappeared"
2017. Paper, gouache

Тут немає людських постатей. Уся композиція побудована на впізнаваних, зрозумілих глядачеві символах – це впливає на його почуття не менше (якщо не більше), ніж реалістичне зображення трагедії.

There are no figurative images here. The whole composition is built on recognizable and understandable symbols, which affects the viewer's feelings not less, if not even more, than a realistic depiction of the tragedy.

ЗА П'ЯТЬ КРОКІВ ДО НЕБА

Із триптиха «Зниклі»

2017 р. Папір, гуаш

FIVE STEPS TO HEAVEN

From the triptych "Disappeared"

2017. Paper, gouache

Авраам за свою праведність від Бога отримав обіцянку, що його нащадків буде стільки, як зірок на небі й піску на березі моря. Кольори викликають асоціації з піском пустелі, що позитивно впливає на загальне сприйняття роботи.

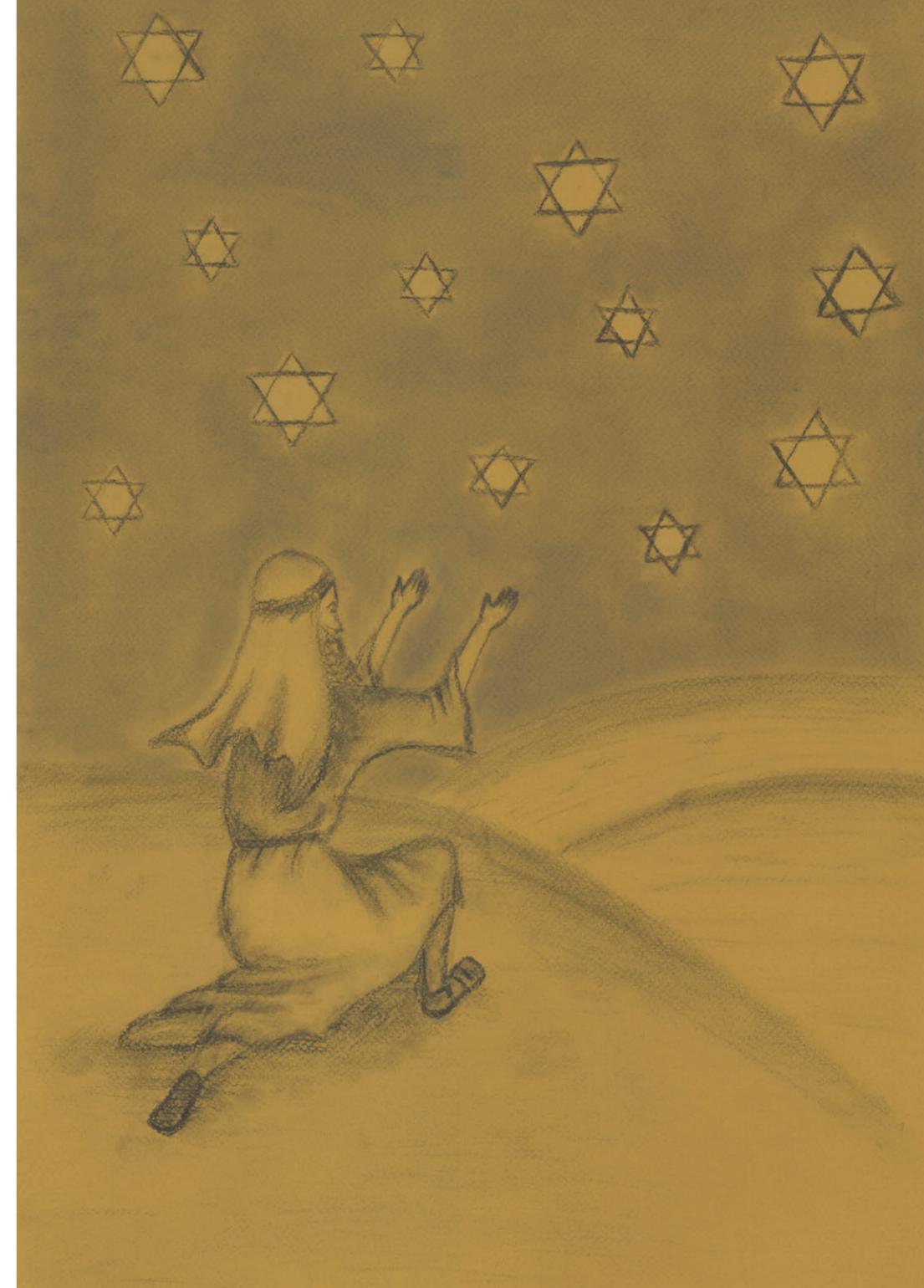
Abraham, for his righteousness, received the promise from God that he would get as many descendants as there are stars in the sky and sand on the seashore. The color scheme of the work is associated with desert sand, which has a positive effect on the overall perception of the picture.

ДІТИ АВРААМА

2016–2017 рр. Папір для пастелі, вугілля

THE CHILDREN OF ABRAHAM

2016–2017. Pastel paper, charcoal pencil

СЕРІЯ ХУДОЖНІХ РОБІТ / SERIES OF WORKS OF ART

Мільйони людей, які загинули у вогні Голокосту, – приголомшлива статистика. Вражаючі цифри масових убивств часом заступають індивідуальні долі. Цикл робіт, присвячений загиблим у Бабиному Яру, розповідає про трагедію беззахисної людини, вразливої дитини, яка опинилася перед лицем Катастрофи.

Портрет матері й доньки, дуже детально, у подробицях зображений інтер'єр розгромленої, покинутої мешканцями кімнати змушують повірити в достовірність того, що діється, перейнятися співчуттям.

Реальна, жива дівчинка, приречена на смерть, оточена тінями тих, хто вже пішов до іншого світу, викликає жах. Нереальне стає реальністю.

Робота, що завершує цикл, – янгол над пам'ятником дітям, які загинули в Бабиному Яру, київського скульптора Валерія Медведєва, – повертає нас до сучасності, закликаючи пам'ятати про трагедію цього місця.

Очевидно, що тема подій Голокосту ретельно продумана, глибоко відчута митцем.

Ірина Климова

Millions of people killed in the Holocaust is truly shocking statistics. The staggering numbers of massacres sometimes obscure individual human destinies. The series of works dedicated to the tragedy of Babyn Yar tells the tragedy of a defenseless human being, vulnerable child facing the Catastrophe.

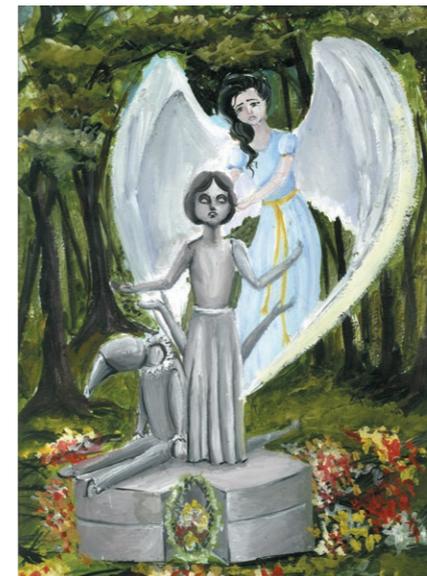
Portrait of mother and daughter, an interior of a ruined, abandoned room depicted in great detail make us truly believe in what is happening and to sympathize.

A real, lively girl, doomed to death, surrounded by the shadows of those who have already left this world, is terrifying; unreal becomes reality.

The work that completes the series is an angel over the monument to the children who died in Babyn Yar by Kyiv sculptor Valery Medvedev, it brings us back to the present, calling to remember about what happened in Babyn Yar.

It is obvious that the theme of the tragic events of the Holocaust is carefully considered and deeply felt by the artist.

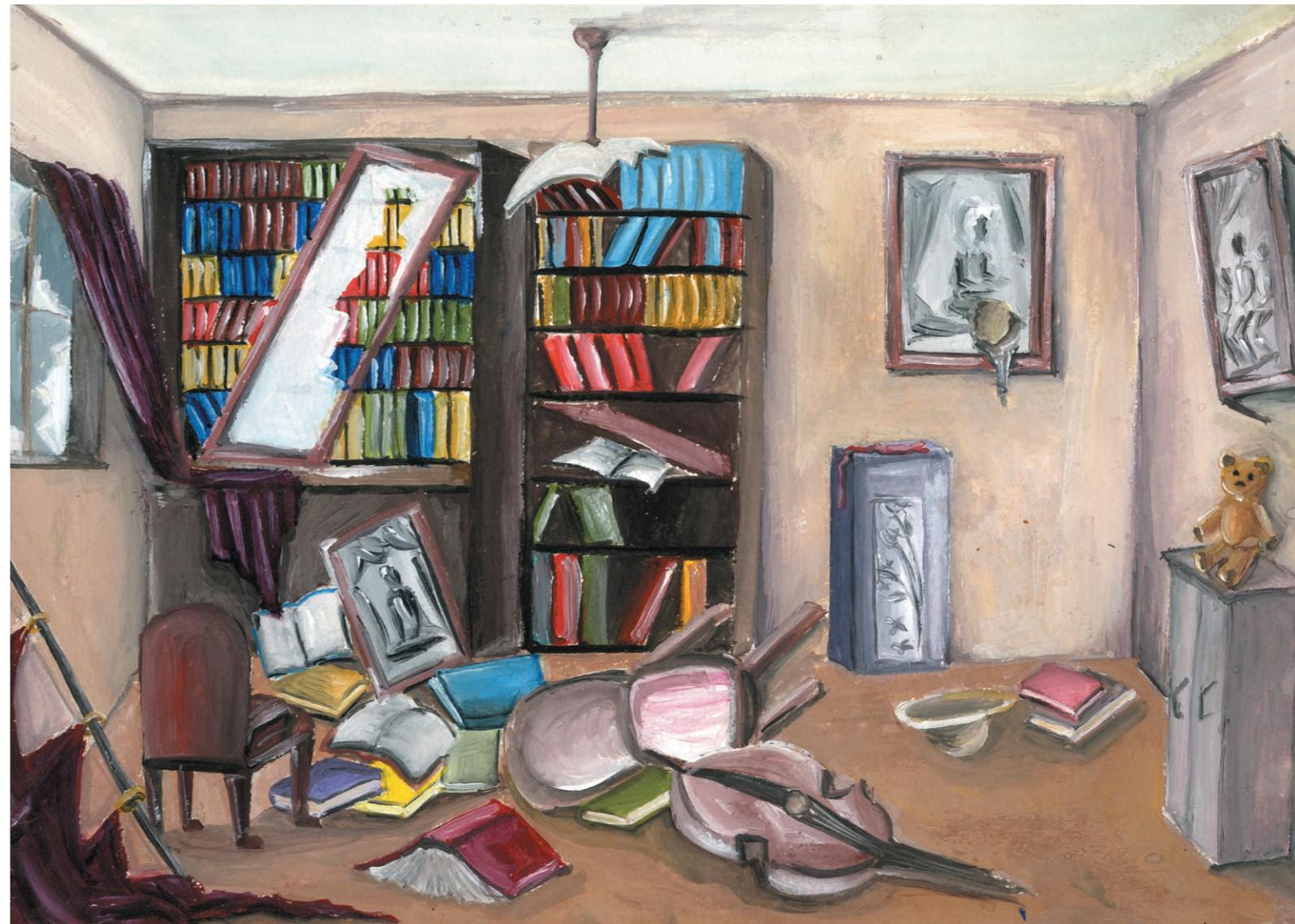
Iryna Klymova

БЕЗ НАЗВИ
Із серії художніх робіт
2012 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series of works of art
2012. Paper, gouache

БЕЗ НАЗВИ
Із серії художніх робіт
2012 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series of works of art
2012. Paper, gouache

БЕЗ НАЗВИ
Із серії художніх робіт
2012 р. Папір, гуаш

UNTITLED
From the series of works of art
2012. Paper, gouache

БЕЗ НАЗВИ
Із серії художніх робіт
2012 р. Папір, гуаш

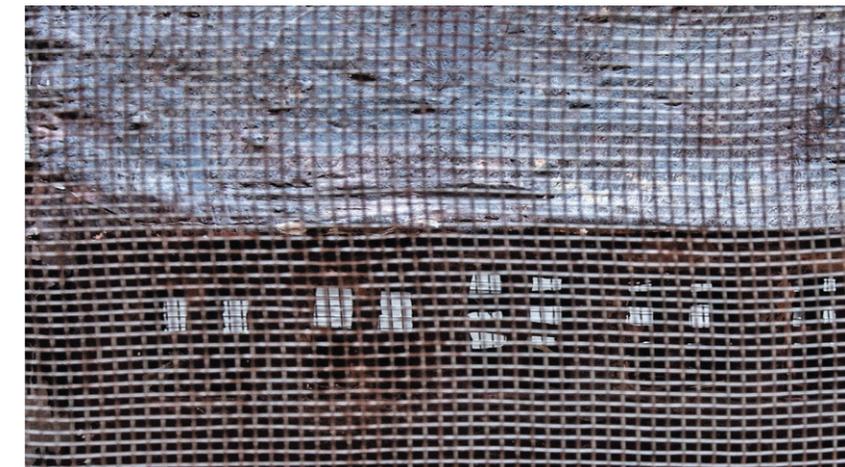
UNTITLED
From the series of works of art
2012. Paper, gouache

ЦИКЛ ІНСТАЛЯЦІЙ «ВКРАДЕНЕ
ДИТИНСТВО» /
SERIES OF INSTALLATIONS "STOLEN
CHILDHOOD"

Цикл інсталяцій присвячено дітям, які загинули в роки Голокосту. Авторка надихнулася біблійними сюжетами, а також художніми творами світового значення, які оповідають про нього. Використання образів свідчить про неабияку обізнаність авторки в темі, про те, наскільки прочитане та побачене пройшло крізь думки й почуття молоді людини, щоб залишити в ній слід назавжди.

The series of installations is called "Stolen Childhood" and dedicated to the children who lost their lives during the Holocaust. The author was inspired by biblical stories and works of art of world significance that highlight the Holocaust topic. The usage of images demonstrates the author's remarkable awareness of the subject, to what extent the read and seen went through the thoughts and feelings of the young person in order to leave its trace forever.

Перша композиція називається «Сходи Якова» для приречених».

Символом тих самих «Сходів Якова», які сполучають землю й небо, життя і смерть, у цій інсталяції бачиться залізниця, що веде до табору смерті. Усі деталі композиції мають свої сенс і значення: брама, схожа на браму Аушвіцу; потяг, який із символу прогресу ХІХ ст. перетворився на засіб, що пришвидшує вирішення «єврейського питання»; дим, їдкий і отруйний; і нарешті – дерева, які є символом життя, символом роду, сім'ї в єврейській традиції.

Вірш до інсталяції:

Тут, у цьому транспорті,
Я, Єва,
Із сином Авелем.
Якщо побачите мого старшого –
Каїна, сина Адама,
Передайте йому, що мама...

Дан Пагіс

The first composition is called "Jacob's Ladder" for the doomed".

In this installation, the railway leading to the death camp is the symbol of that very "Jacob's Ladder", which connects the earth and heaven, life and death. Each detail of the composition has its own meaning and significance: the gates are similar to the gates of Auschwitz; the train, which has turned from a symbol of the progress of the 19th century into a tool of accelerating the solution of the "Jewish question"; smoke is caustic and poisonous; and, finally, trees, which are a symbol of life, a symbol of family in the Jewish tradition.

Poem for installation:

Here in this transport
Is me, Eve
Together with son Abel.
If you see my elder
Cain, son of Adam,
Tell him that mother...

Dan Pagis

«СХОДИ ЯКОВА» ДЛЯ ПРИРЕЧЕНИХ
Частина циклу інсталяцій «Вкрадене дитинство». 2016 р. Метал, фанера

"JACOB'S LADDER" FOR THE DOOMED
The series of installations "Stolen Childhood". 2016. Metal, plywood

Друга композиція – «По той бік зла» – народилася після прочитання книжки Джона Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі».

Але, на відміну від книжки, акцент зроблено на особистості Бруно. Цей хлопчик перебуває «по той бік зла»: він живе за межами табору смерті – завдяки своєму походженню. І в той-таки час Бруно є далеким від зла, бо має такі якості дитячої душі, як щирість, безкорисливість, терпимість і довіра. Бруно – символ нового покоління німців – того, яке і в повоєнні роки спокутуватиме провину своїх предків за зlodіяння нацизму.

The second composition, "On the other side of evil" was born after reading John Boyne's book "The Boy in the Striped Pajamas".

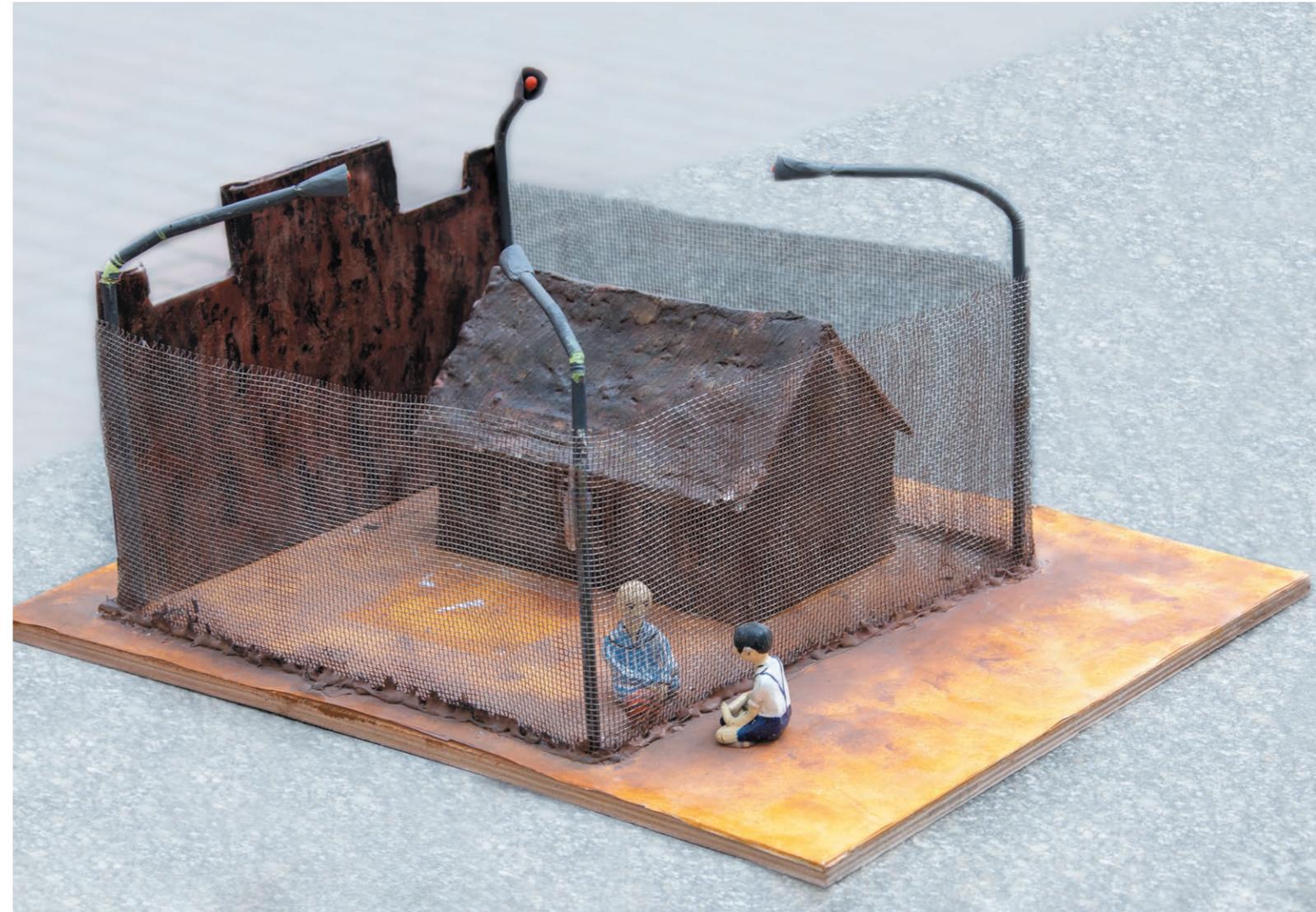
But, unlike the book, the emphasis is on the personality of Bruno. This boy is "on the other side of evil": due to his origin he lives outside the death camp. And at the same time, Bruno is far from evil, thanks to such qualities of his child's soul as sincerity, unselfishness, tolerance and trust. Bruno is a symbol of the new generation of Germans, the generation that in the postwar years will expiate the guilt of its ancestors for the atrocities of Nazism.

ПО ТОЙ БІК ЗЛА

Частина циклу інсталяцій «Вкрадене дитинство». 2016 р. Метал, фанера

ON THE OTHER SIDE OF EVIL

The series of installations "Stolen Childhood". 2016. Metal, plywood

Третя композиція – «Узри в мені людину!» – народилася після перегляду фільму Стівена Спілберґа «Список Шиндлера».

«Список Шиндлера» – чорно-біла кінострічка. У той єдиний момент, коли в ній з'являється колір – червоне пальто дівчинки, відбувається злам у ставленні Шиндлера до навколишніх подій. Цю сцену авторка і взяла за основу колажу «Узри в мені людину!». Дієслово «узри» вжито в наказовому способі. Дівчинка в червоному пальті ніби вимагає, щоб у ній убачили людину, бо для нацистів їхні жертви були безликою масою.

The third composition, “Behold a human in me!”, was created after watching Steven Spielberg’s film “Schindler’s List”.

“Schindler’s List” film is black and white. The color appears in the picture just once, a red coat of a girl which becomes a turning point of Schindler’s attitude to what is happening. The author took this scene as the basis for the collage “Behold a human in me!” The verb “behold” is used in the imperative mood. It looks as if the girl in the red coat demands to be considered as a human because for the Nazis their victims were a faceless mass.

УЗРИ В МЕНІ ЛЮДИНУ!

Частина циклу інсталяцій “Вкрадене дитинство”. 2016 р. Метал, фанера

BEHOLD THE HUMAN IN ME!

The series of installations “Stolen Childhood”. 2016. Metal, plywood

*Безвихідь - доля в нас одна,
І піч уже пекельним жаром диме...
За що? Яка у нас вина?
Невже причину страти кат
Словом "єврей" - безжалісно запише?*

Галина Нечесна

НАРОД БОЖИЙ /
THE PEOPLE OF GOD

Робота «Народ Божий» – це збірка новел, що ґрунтуються на реальних подіях, які відбулися в роки Другої світової війни на Миколаївщині – в балці між с. Воскресенське та Калинівка.

Кожна із трьох новел – це вигаданий сюжет на документальній основі, що спирається або на науково-історичні джерела, або на мемуарні свідчення односельців. Фрагменти їхніх спогадів подано в заключній частині роботи разом із бібліографічним списком.

Свої тексти авторка проілюструвала малюнками, перший із яких створила у п'ятирічному віці. Їх відрізняє яскравість палітри, композиційна виваженість і глибока думка.

Наум Резніченко

“The People of God” is a collection of short stories based on the real events that took place in Mykolaiv region, in a gully between the villages of Voskresensk and Kalynivka during the Second World War.

Each of the three stories is a fictional story created on a documentary basis, based either on scientific historical sources or on the memoirs of villagers, fragments of which are presented at the end of the work together with a bibliographic list.

The author illustrated her texts with drawings, the first of which was created at the age of five. These drawings are distinguished by brightness of the palette, compositional prudence and deep thought.

Naum Reznichenko

ВІД АВТОРА

Що для нас війна?

Горе... Біль... Страждання... Жах...

Історія повторюється, але так нічого нас і не навчила...

Якщо подумати, що для нас війна 1812 року? Бали, красені гусари, карколомна кар'єра Наполеона? Романтика!

Чим є для нас війни Середньовіччя? Відважний рицар на коні, хоробрий король, який веде в бій, честь і дама серця? Чарівне захоплення!

І це страшно... Люди ненавидять війну, доки живі ті, хто відчув її залізну безжальну руку! Я боюся, що років через 50 Друга світова війна перетвориться на легенду про віддану дружбу народів, які змогли перемогти найлютішого ворога...

Чи багато було трагедій, відоміших за Голокост? У кожній європейській країні є і жертви, і свідки тих кривавих подій. Тож я не бачу необхідності переказувати історію тієї війни й перенасичувати свій твір науковими фактами. Бо не сухі факти важливі для людини, а біль і пам'ять...

Темою моєї роботи є винищення єврейського населення м. Миколаїв на території між смт Воскресенське та с. Калинівка.

Моя робота складається із трьох новел, які по-різному висвітлюють події 21–23 вересня 1941 року.

Новела «Грушка як сімейна реліквія» прив'язана до місця розстрілів, і в наш час

грушка росте в балці біля джерела, а над яром розкинулися дачні ділянки. Цей твір – найменший, але й найактуальніший, бо такі події справді могли статися. Хочеться вірити, що в Сонечки доля буде щасливішою, ніж у попередньої власниці прикраси. До того ж речі завжди повертаються до свого господаря...

Новела «Несподіваний лист» – найсуперечливіша, але, на мою думку, саме вона є уроком для людей. Єврейська дівчинка своїм листом до зовсім незнайомого самотнього дідуся виявляє милосердя й турботу, запрошуючи його на свято. Вона не думає про цю людину погано, просто жаліє. А старий, навпаки, навіть не розкривши листа, впевнений, що він таїть загрозу. Каратель настільки перейнятий жорстокістю й ненавистю, що навіть не уявляє існування у світі добра – й боїться викриття, думаючи тільки про себе. Записник у руках нациста – символ колишнього зла, а нерозкритий дитячий лист – чистоти й людської щирості.

Поштовхом до написання цієї новели була книжка «Нюрнберзький процес».

Усі герої та події новели – уява автора.

Новела «Народ Божий» написана лише за спогадами свідків, які під час Другої світової війни були дітьми. До того ж усі герої, які діють у творі, – реальні особи. Я спілкувалася з багатьма людьми, які втратили рідних, друзів і бачили пекло війни дитячими очима.

А найстрашніше – те, що вони налякані й досі... (коли я просила бабусь назвати їхні прізвища для роботи, вони з острахом питали, чи не прийдуть по них із гестапо чи НКВС).

Сподіваюся, мені вдалося розкрити всю трагічність ситуації, в яку потрапив єврейський народ, бо нацисти безжально знищували мирне населення, зокрема й жінок, дітей, хворих та людей похилого віку.

За межами смт Воскресенське у 1995 році єврейською громадою м. Миколаїв установлений обеліск на місці розстрілів 8 тис. громадян єврейської національності в роки Другої світової війни.

Доглядають за пам'ятним знаком учні єврейської школи м. Миколаїв «Ор Менахем» та Воскресенської ЗОШ I–III ступенів.

Страчених людей уже не повернеш, єдине, що ми можемо для них зробити, – це пам'ятати й не допустити поширення шовіністичних та нацистських ідей. Ми всі – цивілізовані люди й рівноправно ділимо нашу планету Земля. Отже, толерантність і добросусідство – єдиний вихід зберегти життя майбутніх поколінь, нашу планету й віру в людську доброту.

Моя робота висвітлює лише краплину тієї великої трагедії єврейського народу, але я пропоную кожній людині звернути увагу на маленький біль, із якого виросло велике горе...

Усі фото й малюнки виконані автором (той, що послужив ілюстрацією до новели «Несподіваний лист», – у п'ятирічному віці).

А скільки ще у світі таких балок: відомих і невідомих, знаних і незнаних?

Л.Я. Краковський

ГРУШКА ЯК СІМЕЙНА РЕЛІКВІЯ

Дорогі мої рідні, сьогодні я зібрав вас на дачі, щоб розповісти про надзвичайну подію, що трапилася вчора. Завдяки моїм любим онукам Давиду й Толі в нашу родину через 72 роки повернулися сімейна реліквія і пам'ять про моїх батьків...

Того спекотного літа 1941 року мене відправили до піонерського табору в місто Сочі. Тато й мама дуже раділи, що я проведу канікули на Чорному морі. Якби ми знали, що за кілька днів почнеться війна!.. Стрімкий наступ нацистської армії не дав мені змоги повернутися додому, до рідного Миколаєва. Так я став сиротою... Не розповідатиму вам про страшну долю дитини, яка втратила батьків, як я тяжко працював, щоб мати шматок хліба... Коли я повернувся після війни додому, нашого будинку не було, в нього влучив німецький снаряд... Сусіди розповіли, що восени 1941 року батька й матір викликали нацисти до комендатури... Додому вони так і не повернулися... А я все життя намагався зібрати хоч якісь відомості про їхню долю й долю багатьох єврейських сімей...

Зараз я вам покажу одну річ, і ви одразу зрозумієте, чому в нашому саду ростуть лише груші...

Мій батько був ювеліром, надзвичайно талановитим, і дуже кохав маму. У день, коли я

народився, він подарував їй особливу прикрасу, зроблену власноруч. Брошка мала нагадувати мамі про їхню з татом зустріч і кохання з першого погляду... Матуся ніколи з нею не розлучалася, берегла й, жартуючи, казала, що відібрати цю річ у неї може лише смерть.

Тепер я тримаю мамину брошку в руках... Толя й Давид повернули її мені... Учора, коли онуки гралася в балці біля дач, вони знайшли за очеретом острівець, оточений джерельною водою, а там – стара груша... Її ніхто не садив, вона сама виросла... Прозора вода омивала її коріння, а ласкаве сонечко забарвлювало

плоди в золотавий колір... Грушки були такими запашними, що малі зірвали собі по одній, щоб скуштувати, й пам'ятаючи наказ мами нічого немитим не їсти, вирішили помити їх у джерельній воді. Нахилившись, діти помітили, як щось виблискує на сонечку. Толя витяг із джерела золоту прикрасу, і здивовані знахідкою, обидва хлопчики прибігли до мене...

У цій балці була мамина брошка, отже, тут загинули мої батьки...

Знаєте, мої любі, мені пропонували будувати дачу в кількох місцях Миколаївської області, але чомусь моє серце тягнуло саме сюди, на околицю села Калинівка... Тут я власними руками збудував будиночок і посадив грушевий сад – у пам'ять про моїх дорогих батьків і на радість моїм онукам...

А знаєте, я хочу, щоб мамину прикрасу хтось носив і беріг, тому вирішив подарувати її моїй наймолодшій онучці Сонечці. Ця брошка – символ вічного кохання, тож любов прабабусі принесе Соні щастя...

Дідусь простягнув до дівчинки долоню, на якій сяяла золотава грушка з квіткою і листочком. Такому подарунку немає ціни...

Балка між с. Калинівка і смт Воскресеньке. Груша.

НЕСПОДІВАНИЙ ЛИСТ

Німеччина.
Місто Штутгарт.
Шеллінгштрассе, 9.

За високим парканом ховається старовинний будинок. Усією своєю величчю він змушує перехожого оминати його, бо навіть із доглянутим і привітним садком нагадує неприступну фортецю. Його вікна завжди щільно затулені віконницями, ані найменша краплина світла не проскочить крізь таку могутню сторожу... Так, цей будинок надзвичайно зажурений, тому від нього віє холодом і самотністю... Ніколи там не приймають гостей, не лунає музика, не чути дитячого сміху...

Будинок самотній, як і його господар...

Похмурий згорблений старий із вицвілими очима й мармуровим обличчям живе у своєму розкішному помешканні багато років. Щодень від ранку до пізньої ночі він, як привид, блукає довгими коридорами й порожніми кімнатами.

Одягнений у теплий халат і взутий у капці, багатій неквапливо шаркає ногами по паркету. Він уже кілька годин кружляє кімнатою, нібито щось шукає, але ніяк не може знайти. Його великі безбарвні очі постійно перебігають від однієї речі до іншої, але не хочуть зосередитися ні на полотнах відомих майстрів, ні на чудових меблях, ні на інших старовинних речах, які він збирав протягом усього життя. Його душа не знає спокою... Він не живе, а існує... Багатій ховається, боїться кожного шурхоту, перехожого, який на мить зупиниться біля його воріт, боїться навіть листоноші й новин зі свого

минулого... Із жахливого минулого! Так, йому є чого боятися і є за що відповідати, перед Богом і людьми...

Хоч би як лякався старий, а все одно сумує... Сумує за війною... Тоді він був головним, мав владу й міг визначати долі інших людей, був молодим, гарним, відомим, його нагороджував сам фюрер! Поринувши у спогади, він іде до кабінету, відмикає таємну шафу й дістає звідти парадну форму оберштурмфюрера СС. Яскравим полум'ям спалахують його очі, старі зморшкуваті руки з ніжністю перебирають зароблені ордени та інші військові нагороди, а на обличчі з'являється щаслива усмішка. Він згадує свого улюбленого фюрера, військові паради, феєричний наступ на Європу та Радянський Союз, завойовані території, постійні переїзди... Так, він був хорошим солдатом, без обговорення й зайвих запитань виконував накази командування й ніколи раніше про це не шкодував... Старий офіцер навчився із цим жити...

Єдине, що його пригнічувало, – це відсутність сім'ї, не було ні дітей, ні онуків, не мав перед ким хизуватися своїм воєнним минулим. На війні йому бракувало часу, думав, що встигне одружитися, а потім довго ховався від правосуддя й надто боявся, що його знайдуть... Хоча офіцер вважав себе сміливцем і справжнім героєм...

***

Сьогодні багатій отримав листа, першого після закінчення війни. Він злякався... Руки його тремтіли... Це дивний лист. Певно, його знайшли... Судитимуть, як і товаришів... За військові злочини... Поглянувши на конверт без зворотної адреси, він знепритомнів, навіть не встиг прочитати повідомлення! У старого вояка стався серцевий напад...

Оберштурмфюрер розплющив очі. Яскраве сонячне світло повернуло його до життя. Він, як кріт, довгі роки ховався в темряві – і раптом сонячний промінь! І вперше за багато років старому захотілося всміхнутись, але не зміг. Його серце із сумом відлічувало останні хвилини життя... Страшні думки роїлися в голові й одна за одною боляче вражали серце, лякаючи колишнього есесівця. Перед очима з'явилися тисячі облич, очей, які дивилися на нього з докором, благанням, ненавистю, страхом і холодною зневагою. На нього! Так, він пам'ятає кожного: обличчя, очі, ім'я... Він – каратель, що віддавав накази і вбивав, убивав сам і змушував інших. Багато років нацистський офіцер із цим жив і йому було майже байдуже... Єдине, чого він боявся, – що його впізнають, судитимуть і винесуть вирок, як він колись своїм жертвам...

Раптом невідомо звідки з'явилася совість. Що воно таке? Раніше він про неї і не думав... А зараз... Згадав... Війну... Польщу, Білорусію, Україну... Концтабори, балки, яри, розстріли... Свою першу військову нагороду... Як його перевели на південь... Як зустрічали фюрера в Миколаєві! І свої криваві злочини... Він хотів відігнати ці думки, помилуватися сонечком крізь відкрите вікно, але совість безперервно стукотіла у нього в мозку... Він – убивця?.. Ні! Він – солдат! Виконував накази, які не обговорюють. Був вірний фюреру... Старий з останніх сил ударив кулаком подушку. Совість? Вона про нього згадала? А де вона була, коли молодий нацист вирішив стати карателем?.. Він же міг бути пілотом... Як він мріяв про небо в дитинстві, складаючи моделі літаків! І сам знищив свою мрію і мрії багатьох дітей... Так, його руки по лікті в крові!.. Ну то й що, це ж кров євреїв, а вони підлягали знищенню згідно

з нацистською ідеологією. А офіцер був вірний нацизму. Оберштурмфюрер убивав, усіх убивав: чоловіків, жінок, калік, старих, дітей... Чому? Він же любив німецьких дітей, завжди пригощав їх шоколадом або сухим молоком, віддавав найкраще, що в нього було... Він любив дітей і водночас убивав немовлят у матерів на руках або кидав їх живцем у яри, палив у крематоріях...

Так, то був його власний вибір – відбирати в людей щастя, радість, життя... Але за все треба платити, і він це зрозумів... Тільки пізно... Старий лежав хворий, самотній, нікому не потрібний, як тінь, зі страшним минулим і без майбутнього... Каратель уперше в житті плакав: сльози каяття безперервно котилися сухим обличчям. Він хотів повернути час і все змінити у своєму житті, але це неможливо... Він просив прощення в кожній страченій душі... Ні, не пробачать... Не заслужив!..

Мерщій! До каміна! Спалити його, спалити! Старий не міг більше бачити цей ненависний мундир, що прирік його на муки. Хай горить... Але ж там його нагороди, його гордість! Нагороди за що? За те, що безжально вбивав мирне населення? Легко було вбивати жінок і дітей... А вмирати із цим тягарем страшно...

Так, він хотів жити, бо боявся смерті...

***

Старий помер уночі. Його знайшли сидячим за столом у кабінеті. В одній руці він тримав міцно стиснутий записник, а в іншій – нерозкритий лист. У каміні дотлівала парадна офіцерська форма часів Другої світової війни...

Витягнутий записник опалив руки молодому полісмену, той почав гортати книжечку – і жах щораз більше й більше охоплював його.

Чоловік із відразою поглянув на померлого, якого ще хвилину тому було так шкода...

Оберштурмфюрер СС із німецькою педантичністю старанно записував час, місце й кількість розстріляних ним євреїв...

Полісмен відкрив лист без зворотної адреси, а там – дитячий малюнок із написом: «Дідусю! Запрошую Вас у гості на моє свято! Ваша сусідка, Роза Гомберг, 5 років».

Полісмен усміхнувся й заплакав...

НАРОД БОЖИЙ

Лагідний світанок... Річкою стелиться туман... Золоті сонячні промінчики пробиваються крізь молочну завісу й освітлюють маленькі крапельки роси на смарагдових листочках... Тиша... Не співають пташки, що мають вітати ранок, не шелестить очерет, мовчить вітерець... Лише Джерело тихенько хлюпотить кришталевою водою...

Усе було, як завжди, але якось інакше... Щось не так... А що? Тоді я не міг цього зрозуміти... Лише відчуття, якесь дивне, незнане мені раніше... Я притих, почав вслухатися... Що хотів тоді почути? Сам не знаю... Просто чекав, коли вже скінчиться цей день... Буде ніч – буде спокій!

– Доброго ранку, сусіде! – привіталася зі мною Сільська Дорога, відволікаючи від думок.

– Доброго, пані! Тільки ви, як завжди, спали цілий день і не помітили, як підкрався вечір. Уже близько шостої... – відповів я.

– Невже? Я ще поспала б... Що мені робити? Але розбудили люди... Величезні машини їдуть...

– Багато?

– Зараз порахую... Одна... Дві... П'ятнадцять... Двадцять... Двадцять дві... Ого! Як вони гуркотять! Зачекай, я чую голоси, розмову, багато розмов... Тільки різні мови, одну з них не можу зрозуміти, якась вона не така... Не наша... Ніколи її не чула... Дивно... – тихо прошепотіла моя приятелька.

– А що нашою мовою кажуть?

– Говорять про місто... Миколаїв... Багато їх: чоловіки, жінки, діти, молоді та старі... Любляча подружня пара обговорює: рано-вранці їх розбудили, сказали, що переселяють, везуть

на роботи, прибирати колгоспні лани; поспіх, із яким за наказом німецького командування збирали найцінніші речі; зустріч зі своїми знайомими, друзями та їхніми сім'ями; як сідали у криті брезентом машини; і про долю, яка на них чекає... Зажди, я бачу дівчинку й дідуся. Дитина йому щось щебече про свою ляльку, а старий ласкаво їй усміхається й ніжно пригортає до серця, проте очі в нього сумні-сумні... У передостанній машині хтось кричить...

– І хто ж?

– Гарний стрункий юнак. Кличе свою кохану, яка їде в іншій машині. І чому він вирішив саме зараз їй освідчитися? Невже не можна поговорити, коли вони приїдуть? – здивувалася Дорога.

– Для справжнього почуття цінна кожна мить... Яка різниця, де й коли казати: «Я тебе люблю!»... Чому ти мовчиш? – запитав я.

– Слухаю... Колона зупинилася біля в'їзду в село... Чоловік середнього зросту вийшов із машини... Одягнений у все чорне... Такого одягу я ще не бачила... Покликав дітей, які гралися поряд, і запитав: «Як проїхати до колгоспних грядок?». Вони їдуть до нас!

***

Я – Куц, звичайна рослина, яку називають Глід. Народився й виріс у балці на околиці селища Воскресеньське. Мої друзі – Сільська Дорога й Чисте Джерело.

Ми разом живемо у мирі й злагоді з людьми. Я – даю затінок, Джерело – пригощає цілющою водицею, а Дорога – ніколи не втомлює ніг перехожого. Наші безтурботні дні здавалися нескінченними, а вночі над нами сяяли зорі...

До того вечора, ми були щасливі...

Я – Глід. Я – свідок. Усе бачив і розповім...

Машини зупинилися. Люди по черзі вистрибували з них, допомагаючи одне одному. Стомлені, в пилюці... Вони не знали, що робити... Розгублені обличчя і здивовані очі дивилися навкруги: чому проїхали грядки й зупинилися біля глибокої балки?

Я теж ніяк не міг зрозуміти...

Метушня... Вояки в чорній формі з черепами на рукавах віддавали команди, а інші, в коричневому одязі, – охоронці – мовчки оточили нашу домівку. Людей поспішно підводили до краю яру...

А потім постріли... Крики... Плач... Прощальні слова, обійми...

Хвилина тиші...

І постріли! Постріли! Постріли, що не вмовкали...

Нещасні падали... А нестримна куля клала їх у сон, як зірвані квіти, одне біля одного...

Я згадав закоханого юнака... Так, я впізнаю закоханих по опущених плечах і розіскрених від хвилюючого почуття очах... Він озирався, шукаючи свою єдину... Очі його помутніли... На зеленій траві лежала його любов із червоними маками на грудях... Як безсила дитина, простягнув до неї руки... Але нацистський кулемет невтомно перетворював людські серця на червоні польові квіти...

Юнак пішов за своєю лебідкою, як вірний птах, що втратив крила...

Машини порожніли... Під'їжджали інші...

Раптом із шеренги вибігла молода жінка з немовлям на руках... Вона навколішках благала німецького офіцера зберегти життя її дитині. Я пам'ятаю великі карі очі, повні сліз, і довге чорне волосся, яким безтурботно гралося дитя...

Постріл... Опустилися маленькі рученята, і сорочку матері залила дитяча кров... Золотий

промінь сонця осяяв обличчя немовляти, немов хотів подарувати дитині всю свою силу, та не зміг її підняти, тож сонце журливо зайшло за хмару... Нелюд у чорній формі безжально вихопив немовлятку і з відразою кинув до Джерела... Мати чимдуж побігла до улюбленого синочка, і її відчайдушний крик відлунював балкою, річкою, селом... Людський біль на мить заглушив навіть постріли... Жінка ледь устигла пригорнути дитяче тільце до серця... Новий постріл... Посмішка нациста... І те гарне чорне волосся навіки прикрило немовля: у материнських обіймах йому буде спокійніше...

Заціпеніли люди, від подиву, від жалю, від жорстокості... На мить забули і про власну долю, бо не могли збагнути: за що? Я теж... У чому вони винні? Що поганого зробив той юнак, який кохав усім серцем? Мати, яка ладна була померти, захищаючи своє невинне дитя? Дідусь, який одразу зрозумів, куди й навіщо їх везуть німці, та хотів подарувати останню хвилинку щастя своїй онуці?

Мені стало страшно й соромно... Соромно за себе, що нічого не вдію, за людей, які це зробили, і за тих, хто таке допустив... Мої гілки схилилися низько до землі, і я подумав, що вже ніколи їх не підійму... Того вечора я бачив багато людей, у кожного були власні мрії, бажання, прагнення, які в одну мить випали з наміста життя й розсипалися глибокою балкою.

Того вечора я бачив багато смертей...

Непомітно підкралася ніч... Темна, страшна, яка своїм чорним плащем сховала від очей криваві злочини. Постріли затихли, машини опустіли... І раптом почала здригатися земля – німці кидали гранати по краях балки... Вбивці поспішали... І нарешті поїхали... А я тремтів, адже боявся світанку. Ви можете назвати мене боягузом, і

будете праві. Так, я – боягуз. Я не міг поглянути на освітлену ласкавим сонцем мою домівку, яка ще вчора була всіяна квітами, така привітна й рідна, – і що з неї зробили за один вечір?..

***

Я – Сільська Дорога, яка жила безтурботно й радісно, любила слухати пісні подорожніх та їхні розмови. Я частенько засмагала і дрімала під сонечком. Мені подобалося гратися з дітьми, які бігали на річку купатися чи до Джерела напитися прохолодної водички й попасти худобу.

Але за один вечір я постаріла, потріскалася, вкрилася пилом, не спала всю ніч і втомилася від хвилювання. Я думала, що жодна людина вже не прийде до Джерела і ми будемо самотні... Краще б так і було...

Як я зраділа, побачивши Грицька, мого знайомого хлопчину, який, як завжди, біг на риболовлю. Так, він любив мене, свою Дорогу... Грицько поспішав, бо треба зрання наловити риби, щоб мати встигла приготувати смачний сніданок... Ой, ой, він іде до балки... Що робити? Як його зупинити, він же дитина, не має цього бачити!

І чому малі діти такі цікаві? Хлопчина вже на краю яру... Я не встигла... Він поліз подивитися, чому там багато свіжої землі й вона ворухиться. Я тяжко зітхнула... А Грицько колупнув ногою землю. Застиг на мить, а потім прожогом кинувся додому, навіть забувши вудку. Він біг і кричав: «Там люди! Мертві! Штани у клітинку... Я бачив... Допоможіть!». А я мовчки плакала...

Село прокинулося від тяжкої звістки, що лунала з вуст одинадцятирічного хлопчини...

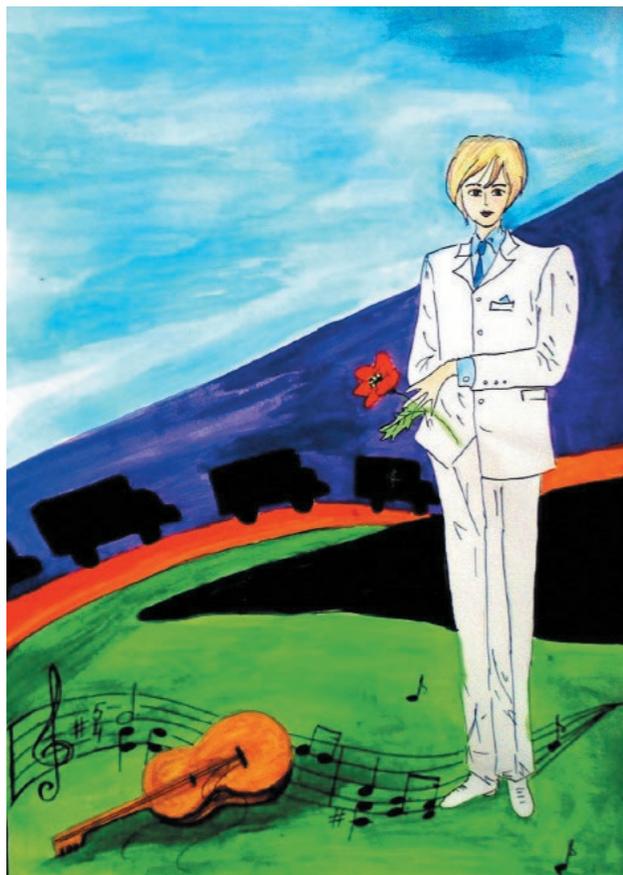
Ні! Знову їдуть машини, ті залізні нацистські чудовиська! Не треба! Схаменіться, не чіпайте, не вбивайте єврейський народ!

Постріли не припинялися, не вмовкали... Людей безжально розстрілювали... Хто послухав би мене, бідну Сільську Дорогу...

О другій дня прибігла пасти корову стурбована Віра – ще одна моя знайома. Худенька, висока, у коротенькій сукні, з великою шовковою матусиною хусткою на плечах. Така спека – і хустина? Навіщо вона дитині?

Я відволіклася, дивлячись на Віру та її корову. Тим часом наступна колона вже під'їжджала, але охорони побільшало – додалися мотоциклісти.

Учора їх не було... Невже вони теж приїхали вбивати? Мені так хотілося їм завадити, щось зробити, зупинити, але що? І я підкинула каменюку під колеса одного з мотоциклів... Він зламався, зупинившись неподалік Віри... Я думала, що це зупинить машини й вони не поїдуть до балки, але їм було байдуже, вони просто об'їжджали двох нацистів, які метушилися біля мотоцикла...

Гуркіт, пилюка, було важко дихати від спеки...

І раптом я почула пісню, таку радісну, веселу, що

хотілося слухати і слухати! Я пам'ятаю здивоване обличчя Віри, яка дивилася зачарованими очима на русявого юнака. У переповненій машині він розважав людей, граючи на гітарі. Можливо, він і не знав, куди їх везуть, а може, просто хотів розрадити й відволікти від тяжких думок...

Віра, Віронька, смілива, хоробра дівчинка. Як вона кричала, махаючи хусткою, кричала, що аж захрипла: «Рятуйтеся! Тікайте! Ховайтеся! Я допоможу, під хустинку!». Як їй хотілося когось урятувати! Але що зробить мала дитина з матеріною хусткою в руках? Приречені на розстріл її навіть і не почули, а нацисти, ремонтуючи мотоцикл, сміялися з дитини, яка всім серцем бажала іншим людям добра!

Карателі взагалі втратили сором: їм мало було пограбувати, треба було ще принизити і вбити. Людей роздягали і збирали їхні речі у великі купи, щоб потім вивезти до Німеччини...

Віра застигла, великі очі були повні сліз... Так вона простояла до темряви... Мені здалося, що дівчинка боялася поворухнутися, лише сльози великими краплинами бігли по обличчю.

Ми разом бачили, як впала на землю відібрана гітара і обірвалася струна, а в повітрі застиг останній мажорний акорд... Музикант із високо піднятою головою підійшов до краю яру...

Машини поїхали... Усе стихло... А Віра, мабуть, так і простояла б усю ніч, якби не корова, що підійшла й легенько штовхнула дівчинку в спину. І вони мовчки пішли додому...

Цієї ночі не спатиму не лише я...

Бідолашні діти: одних убивали, а інші бачили й жили з цим... Одних позбавили життя, а інших – дитинства... Війна? Хіба це виправдання? Хіба війна варта однієї скаліченої дитячої душі? У чому винні єврейські діти, які тільки починали жити? У чому винен Грицько, який посивів із

переляку й бачитиме все життя перед очима ту широку клітинку на штанях убитого єврея? У чому винна Віра, яка у свої 10 років бачила стільки смертей і пам'ятає усміхнене обличчя музиканта, розстріляного на краю прірви?

***

Я – Чисте Джерело, охоронець таємниць. Моя вода знає все і пам'ятає. Вологими губами пошепки розповідатиму вам про велику трагедію єврейського народу... Кривдили його й ранили...

Переді мною з'явився новий світ – чорний і жорстокий! Із ним я пізнало біль... І мовчало довгі, довгі роки...

Тепер я можу розповісти... Мої знання таємниць уже нікому не нашкодять...

Я пам'ятаю, як уранці третього дня прилетів з вітром і впав у воду вишневий листочок. До листопаду ще далеко, а він навідав мене зараз... Маленький, яскраво-зелений, із дірочкою всередині і такий наляканий. Листочок, яким гралася маленька дівчинка Марія, це вона зробила дірочку, коли забавляла молодших сестру Валю і братика Володю. Діти сиділи на горищі рідної хати, де замкнули їх батьки, бо село вже знало про розстріли й боялося, тому люди й ховали найцінніше. Малі сиділи начебто в безпеці, а з крайньої хати на околиці села було видно, як один народ намагається винищити інший...

Нацисти розстрілювали євреїв і не думали, що три пари дитячих очей стежать за ними. Вояки не змогли приховати криваві злодіяння, бо свідки завжди є. І справедливість теж! Минуть роки... Можливо, карателям і вдалося сховатися від людської кари, але є Божа...

Німецький офіцер ходив і пригладжував рукою волосся на голові, прикрикуючи на солдат, щоб

ті поспішали виконувати нелюдський наказ... Хлопчина не боявся, бо поруч був його батько... Сміливий чоловік, здатний захистити свою дитину. Сильною рукою він штовхнув Бориса до яру, за хвилину до того, як у нього мала влучити куля. Підліток упав, а на нього – закривавлений батько, який прикрив єдиного сина своїм тілом від німецьких куль і прошепотів: «Живи!».

Боря опритомнів уночі... Від тяжкості й холоду... З останніх сил вибрався з балки... Змучений, наляканий, самотній... Певно, тоді він

*Хата дядька Мусейка (поліцая Костенка).
Наш час. с. Калинівка.*

*Берег річки, яким тікав Борис.
с. Калинівка.*

не встиг зрозуміти, що його рідні лишилися в яру, а він – живий. Батькове слово постійно звучало в голові, змушуючи не зупинятися, хоч би як було боляче... Він ішов, біг, усе далі й далі від того моторошного місця... За його плечима шумів, стогнав очерет, а річка вся була помальована червоними квітами людської крові...

Вітер був невблаганний, холодний, пробирав до кісток, а може, Борис трусився зовсім не від вітру... Берегом, він пройшов майже все село Калинівка, але так і не наважився попросити притулку...

Остання хата над берегом річки... А далі – інші балки. Підліток здригнувся, дивлячись на вкриті ранковим туманом яри... Напевно, побачив у тім тумані замучені обличчя дорогих йому людей.

Нерішучі кроки, тихесенькі, як у біленького котика... Боря знесиленою рукою постукав у вікно... Із хати вийшов чоловік... Я його відразу впізнало – то був місцевий поліцай дядько Мусейко. Тяжка в нього була доля... Коли прийшли німці, він зрадив, думав, що жити стане краще... А замість щастя отримав глибокі зморшки на лобі й дві могили на кладовищі, де спочивали його сини...

Чудна людська доля... Виймає вона з чарівної скрині все надзвичайне і дарує чоловікові шанс зберегти свою душу, не втратити людської подобу, залишитися Людиною. Такий подарунок отримав і дядько Мусейко. Тоді все залежало від його вибору. Він міг не пожаліти дитину, бо поліцай – це озлоблена людина, яка не має ні жалю, ні совісті, і потрапити до нього в руки страшніше, ніж до німців, бо нацист – ворог, загарбник, а поліцай – зрадник, йому вже нічого втрачати...

А міг зігріти батьківською любов'ю змученого Борю й мати сина, який зцілив би його поранене

серце. Так, доля чудна, але все залежить від людини...

Чоловікові й дитині не потрібно було слів... Усе розповіли очі... І страшний біль, що труїв душу й ранив серця...

Борис знепритомнів, бо злякався... Уникнути кулі, втратити батьків, вилізти з яру смерті, обійти все село й постукати у двері поліцая! Вижити, щоб загинути? Так, для чотирнадцятирічного Борі це було занадто...

А чоловік сильними батьківськими руками підхопив хлопчину й, несучи його до хати, плакав. Сльози падали, як дощ – раптовий і сильний...

Він промовив: «Я врятую тебе, синку...».

ПОЛІЦАЙ ЗРОБИВ СВІЙ ЛЮДСЬКИЙ ВИБІР...

От і закінчилася наша страшна розповідь... Ми не мали на думці когось налякати, ми бажаємо застерегти... Хочемо, щоб люди цінували життя, своє та інших, бо воно – дароване Богом, і ніхто не має права його відібрати... Хочемо, щоб люди усміхалися, раділи сонечку, райдузі, пташці чи квітці... Хочемо бачити веселих дітей, які безтурботно обіймають своїх батьків... Кожен висловлюється по-своєму, проте всі разом мріють про щастя.

Але чомусь народ, обраний Богом, став найлютішим ворогом... А можливо, нацисти просто заздрили найрозумнішим чоловікам і найгарнішим жінкам? І заздрість породила таку люту ненависть, що призвела до Голокосту? Страждав єврейський народ, багато болю він відчув, але знищити його неможливо, бо це народ Божий.

Р. С. Я – Глід, лікарська рослина, що лікує скалічені серця... Я цвістиму, щоб жити. Я житиму, щоб пам'ятати...

ЛЮДИ, ЗА СЛОВАМИ ЯКИХ НАПИСАНО ЦЮ РОБОТУ:

Орлова Пелагея Микитівна, 1909 р. н., жителька смт Воскресенське (донька – Беляєва Євгенія Савеліївна, 1932 р. н.)

«Машинами людей возили по Одесской улице».

Прудська Килина Павлівна, 1913 р. н., жителька смт Воскресенське (донька – Загранична Валентина Леонтіївна, 1937 р. н.)

«На Комсомольской в нашем доме офицерская столовая была. Я помню, что в 1941 году в нашем поселке были немцы».

Касьян Олександра Іванівна, 1938 р. н., жителька смт Воскресенське

«Еврейский мальчик, который спасся в с. Калиновка, женился на дочери председателя колхоза “Путь к новой жизни” Капылова Ивана Иларионовича Вере, которая красиво пела».

Мартінова Зінаїда Гнатівна, 1929 р. н., жителька смт Воскресенське

«В 12-летнем возрасте я видела, как немцы расстреливали мирное еврейское население. Хорошо запомнила, как молодая женщина с грудным ребенком на руках умоляла немецкого офицера спасти жизнь её сыну. Немец вначале выстрелил в ребенка, а потом – в мать».

Овчаренко Олена Степанівна, (1885–1975 рр.), жителька смт Воскресенське (онука – Ухіна Валентина Федорівна, 1943 р. н.)

«Кровь ручьём текла в реку, и вся вода была алого цвета».

Федорова-Краковська Марія Яківна, 1936 р. н., жителька смт Воскресенське

Краковський Леонід Якович, 1936 р. н., житель смт Воскресенське

«У нас был крайний дом. Немцы пришли в жару. Все встревожились. В нашем доме поселили двоих немецких солдат: один – высокий и худой, а другой – пониже. Мы спали на кровати, а они – на полу. Когда привезли евреев, отец кричал: “Ой, привезли, ой, привезли!..” Им говорили, что везут на уборку помидор. В том году хороший урожай был. Нас (меня, брата и сестру) спрятали на горыще. В окне была дырка, и мы хотели посмотреть, почему там так много людей. Видели, как евреи один за другого хватаются, а те строчат – и в балку. За кустом лежал пулемётчик и достреливал всех, кто хотел бежать. Отец начал кричать: “Не лезьте, увидят – постреляют!”

В 1944 году русских солдат-военнопленных поселили в курятнике, неподалеку от нашего дома. Мы, маленькие, ходили их кормить – бросали картошку, а позже немцы даже и детям ходить не разрешали. Что эти военнопленные делали, мы не знали... Но отец говорил, что они раскапывают трупы евреев, сжигают и пепел пересевают, выбирая золото. А немцы золото забирали. Я помню, как летним вечером все бегут... Пламя до неба... Крики... Всех солдатиков немцы живьём спалили в курятнике».

Матвеев Григорій Іванович, 1929 р. н., житель смт Воскресенське

«В годы войны я с родителями жил на улице Садовой. Это очень близко к балкам».

Осенью 1941 года мы пасли коров в балке, рядом с родником. В два-три часа дня приехали крытые чёрным машины и немцы на мотоциклах. Они начали выводить из машин по 10–12 человек. Получалось, на одного стрельца – одна жертва.

Віра Григорівна Ісакова-Чернікова.

Леонід Якович Краковський та Марія Яківна Федорова-Краковська.

Марія Дем'янівна Нікітіна.

Парень попытался убежать, до половины гряды пробежал. А потом повалился... Немцы гранатами забросали. Один немец проверял, чтоб живых не было. Ходил и достреливал. Нас увидели и давай по нам палить. Не попали, конечно, но напугали очень.

Утром я шёл на рыбалку с друзьями (Зимин А., 1927 г. р., и Н. Бас). Увидели, что немцев нет, а земля в балке шевелится. Подошли ближе, хотели посмотреть, может, кто живой. Я ковырнул ногой землю и увидел серые брюки в крупную клетку. От испуга я поседел. До сих пор у меня перед глазами эта крупная клетка.

Памятник погибшим евреям стоит неправильно. Людей расстреливали выше на три балки.

Помню, что в 1944 году 60 человек военнопленных поселили в колхозный курятник, рядом с грядой, а территорию проволокой обтянули. А позже их подожгли. Огонь было видно с улицы Садовой, люди собрались на перекрёстке, кричали, но немцы никого близко не подпускали».

Ісакова-Чернікова Віра Григорівна, 1931 р. н., жителька смт Воскресенське

«В 1941 году я была очень любопытная девочка. Слыхала от мальчишек, что в балках на краю села расстреливают людей. Мне было их так жалко и так хотелось кого-нибудь спасти. Я соврала матери, что заболел пастух, и сама погнала корову. Взяла большой шёлковый платок моей мамы и хотела им кого-нибудь укутать, спрятать, спасти. Я пригнала корову и в тот момент увидела колону машин, сопровождаемую мотоциклистами. Было сильно жарко, и пыль столбом. Я кричала, пока не охрипла, чтоб они спасались, кричу: "Убегайте, вас будут стрелять!". Никто на меня не обратил внимания, а немцы смеялись, ремонтируя рядом

со мной мотоцикл. Я хорошо запомнила парня, который был похож на Колю Баскова. Всю жизнь его лицо помню. Он играл на гитаре и очень красиво пел на непонятном мне языке. Я видела, как отобрали гитару и как его расстреляли. И много других людей. Я стояла, как вкопанная, не могла пошевелиться. До темноты. Немцы уехали. А я стою. Наверное, так и простояла бы всю ночь, если бы не корова. Она меня легонько толкнула в спину, и я за ней пошла домой. А дома меня мама била ремнём и назвала "партизанкой". В селе все ждали, что и местных будут расстреливать, но нас не трогали. А мама очень боялась за меня.

На церковный праздник – Пречистую – я с бабушкой шла в с. Калиновка в церковь, через балки. А по речке кровь текла, и по берегам большие клубы пены.

А ещё у нас в селе полицай был. Злющий! Я с детьми (шесть человек) договорилась нарвать шляпок с молодых подсолнухов, кушать хотелось. Мы пасли коров, и мои товарищи побежали за семечками, а я на страже, коров пасу. Едет, стоя на бидарке, полицай, я кричу: "Тикайте!". Дети разбежались, а я ведь с коровами. Он меня 11 раз кнутом по спине ударил. А потом, всех детей поймал и завёз в полицейский участок (сейчас в этом доме амбулатория) на допрос. Детей вечером, а меня утром на следующий день. Как сложилась бы дальше наша судьба, я не знаю, но советская армия пришла и нас освободили. А потом этого полицаю судили военным трибуналом. 200 человек свидетелей было. И он ни от одного преступления не отказался. Ему присудили смертную казнь через повешенье. Полицай везли на машине до места казни, а я шла рядом с колёсами. Вечером меня мама опять била ремнём. Но любопытная я, что поделаешь?».

Лисевич Марія Микитівна, 1936 р. н., жителька с. Калинівка

«Я помню, что еврейского мальчика, который спасся от расстрелов, звали Боря. В тот момент ему было 14 лет. Он был темноволосый, кудрявый, высокий и худой. Я жила рядом с семьёй, которая его спасла, и мы вместе игрались».

Соколовська-Голик Марія Феофанівна, 1928 р. н., жителька с. Калинівка

«Я пам'ятаю, як у нашому селі врятували єврейського хлопчика. Коли їх мали розстрілювати, батько живим його штовхнув у яр. Німці його не дострелили. А коли вони поїхали, хлопчина виліз із ями й берегом річки обійшов усе село. Добіг до крайньої хати, здається, до Масичів. Але я точно не знаю...».

Нікітіна Марія Дем'янівна, 1935 р. н., жителька с. Калинівка (сусід – Загинайченко Іван, 1928 р. н.)

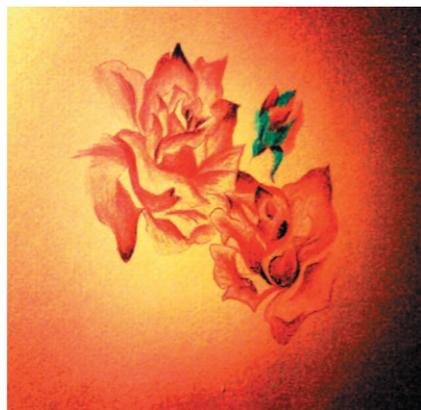
«Я була сусідкою поліцаю Костенка Мусейка. У нього було п'ять дітей: три доньки і два сини (Митя і Ваня гралися на березі й підірвалися на німецькій гранаті. Німці лишили там якісь військові цятки, чи то ніжик був... Хлопчаки його взяли й вибухнули). Знаю, що єврейський хлопчик берегом річки тікав і постукав у крайню хату до Мусейка. І він ту дитину спас. За це його не судили як поліцаю радянська влада. Разом вони прожили в нашому селі до 1948 року й виїхали до Миколаєва. Живуть десь на Водопої».

ЛІТЕРАТУРА

1. Deutsche Wochenschau. – 1941. – серп. / Архів держфільму РФ, Фонд іноземної хроніки [Відео] // Музей «Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1944 рр.», 2013.

2. Акт № 38 районної комісії о расстреле лиц єврейської національності на території Николаєвського сільського району (9 июля 1944 г.) // Архів г. Николаєва.
3. Акт № 40 районної комісії о злодеяннях німецько-фашистських окупантів на території Николаєвського сільського району (18 сентября 1944 г.) // Архів г. Николаєва.
4. Ташлай Л.Б. Виховання людини і громадянина. Історія / Л.Б. Ташлай. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2008.
5. Шкварець В.П., Єврейське населення Миколаївщини – сторінки історії / В.П. Шкварець // Сборник документів і матеріалів. Єврейське населення на Николаєвщині. – Николаєв: Атолл – Государственный архив Николаевской области, Николаєвське общество єврейської культури, 2004.
6. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.
7. Буров С. Виховуємо Людину і Громадянина / С. Буров // Права людини і толерантність: навчально-методичний посібник. – Київ: Відродження, 2009.
8. Місця масових розстрілів і поховань представників національних меншин під час Великої Вітчизняної війни в Миколаївській області. Довідкові матеріали. – Миколаїв: СПП Румянцевої Т.В., 2012.
9. Николаєвщина в годы Великой Отечественной войны: документи і матеріали. – Одеса: Маяк, 1964.
10. Нюрнбергський процес: сборник матеріалів. – Т. 1. – М.: Государственное изд-во юр. литературы, 1955.

ХОЧЕТЬСЯ ЖИТИ... ЯК НІКОЛИ, ХОЧЕТЬСЯ ЖИТИ! / I WANT TO LIVE... MORE THAN EVER I WANT TO LIVE!

Це оповідання про трагічну долю єврейського народу в роки Другої світової війни, написане у формі передсмертного монологу безіменного героя, який розмірковує напередодні своєї загибелі про любов до життя та про безмірність людського страждання, про Бога та людину, про безумство зла та про щастя кохання до жінки.

У післямові автор зазначає, що в основу твору покладено дві реальні історії – події з життя Єлизавети Колесникової та прабабусі автора Майї Лазаревої, яка пережила трагедію Голокосту.

Робота композиційно виважена й оформлена авторськими малюнками.

Наум Резніченко

This is a story about the tragic fate of the Jewish people during the Second World War, written in the form of the last monologue of a nameless character, reflecting on the eve of his death about the love for life and the immensity of human suffering, about God and human, about the madness of evil and the happiness of being in love with a woman.

In the afterword, the author notes that the work is based on two real stories: Yelyzaveta Kolesnykova's life story and the story of the author Maya Lazareva's great-grandmother, who survived the Holocaust tragedy.

The work is compositionally thoughtful and illustrated with the author's drawings.

Naum Reznichenko

ВІД АВТОРА

Війна... Мільйони жертв... Навколо смерть...
Що відчуває людина в останні миті свого життя?

Смерть на фронті зі зброєю в руках та смерть у концтаборі не порівняти...

Помирати на війні під час бойових дій боляче, тяжко, страшно, але ще страшніше бути в концтаборі, працювати під пильним поглядом нацистів, прибирати речі своїх товаришів, іще живих, але вже мертвих. Щохвилини чути, бачити... І бути безпорадним!

Прототипом Соні стала Єлизавета Колесникова (змінити своє прізвище під час війни). Роботу написано за спогадами Олександри Іванівни Касьян (1938 р. н.), яка розповіла мені про долю своєї тітки:

«Моей тётё удалось спастись от немцев во время войны... В селе, в 30 км от Чернигова, я названия не помню, одна женщина спасла её. Муж и сын хозяйки погибли на фронте и, будучи одинокой, она спасла мою беременную тётю. Спрятала её в каморке, где прятали зерно от коммунистов. Кто-то из местных донёс, что у неё осталось большое количество курей. Немцы приехали с обыском... И чтоб тётю не нашли, хозяйка отдала немцам курей, а после измазала

всё в доме скипидаром. Вонь была невыносимая! Немцам она сказала, что заболела тифом... Они очень боялись заразных болезней, поэтому больше хозяйку не трогали. Даже повесили на двери какую-то бумажку с надписью... И не заходили больше. Вот так они с тётёй жили. Родился мальчик, его назвали Павликом, как и сына хозяйки, которая им помогала. Они там и остались вместе жить после войны.

А муж тёті погіб в концлагере... Это всё, что мне о нём известно».

Уривок, у якому розповідається про потяг, повністю висвітлює реальні події, які трапилися з моєю прабабусею Майєю Хапенівною Лазаревою. Їй вдалося врятуватися під час кулеметного обстрілу.

Я поєднала дві історії.

Я не буду писати коментарі до цього твору. Нехай його кожен зрозуміє по-своєму. Маю лише одне побажання: щоб люди завжди лишалися людьми. Частіше кажіть своїм рідним добрі слова, обіймайте їх, бережіть. Цінують кожну мить!

Ілюстрації до твору виконані автором.

*Голокост неможливо збагнути розумом.
Понад мої можливості усвідомити, що тоді
відбувалося: ніхто не здатен зрозуміти це сам і
змусити зрозуміти інших.*

Давид Кахане

І безліч людей стали жертвами жадливого злочину...
Обірвані життя впали з весняного дерева, мов пожовклі листки, полетіли у прірву вічності,
Але лишилися у вранішній росі страшної розповіді.
Назавжди...
Невимовний біль оселився в душі кожного,
Колючий, мов терен, різкий, мов пекуча блискавка, неблаганний, як сама доля...
Він об'єднав тисячі душ, повних життєвої сили та любові, у велику симфонію Безнадійного Горя...
Між небом і землею танцюють мільйони сонячних променів...
Я дивився на них і думав, що до мене завітали нещасливі представники їхнього роду...
Одні весело стрибають із квітки на квітку, а інші осяють тужливі обличчя змучених в'язнів,
Даруючи мить щастя...
Я так хотів розгледіти в них бодай краплину свого сонячного життя,
Свого минулого, наповненого п'янким ароматом її волосся та життєсаяної усмішки,
Але згадав моє майбутнє, бездонно сумне, безмежно безнадійне, без вороття...
Безвихідь...
Я дивився на сірі стіни нашого барака...
Всеохопна самотність серед людей пригнічувала мене, а темні тіні, на які поступово перетворювалися мої нові знайомі, лякали.
Невже я така сама тінь? Невже я лише тліюча

частка цього страшного механізму, створеного прихильниками Гітлера для знищення людей?

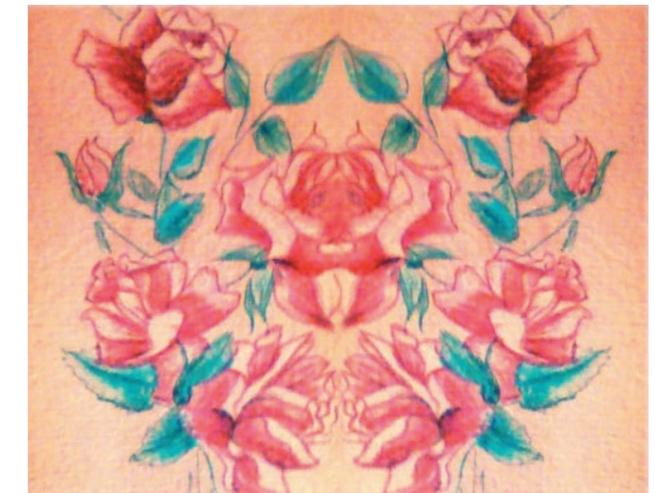
Чому так сталося, що нація, яка дала світові Гете, Шиллера і Баха, із захватом почала палити книжки, а потім, утративши розум від нацизму, знищувати людей?

І стало страшно жити, відчувати, розуміти, що зупинити той моральний крах уже годі...

Запізно...

Чому я тут? За віщо?

Усіх моїх друзів розстрілювали... Одразу...

А я – живий. Чому саме мені випала така доля, бачити їхні смерті? І найстрашніше те, що кожної хвилини, усе дужче й дужче, я відчуваю її тихий подих у себе за спиною...

Уранці оживає остання життєва туга моїх покинутих сподівань.

Дивлюся навкруги, і моє серце переповнюється неймовірним подивом від жаху.

Колючий дріт, пронизаний електричним струмом, – убивча сила проти людських мрій, надій, міркувань...

Табір смерті...

Страшна машина, яка безперервно поглинає людські душі,

Охоронці – втілення всесвітньої жорстокості, що безжально кинула нас у руки смерті,

І нескінченний потік людських тіней без упину прямує до ненажерливої печі...

Туман заплаканих очей...

Як я хочу їсти... Голод, наче казковий дракон, підкрадається ближче й ближче... Він звивається навколо моїх думок, він прагне позбавити мене останніх сил... Це химерне створіння несамовито точить мою свідомість, не дає мені спокою... Нехай знає – я не здамся! Я пхаю до рота дерев'яну трісочку, відчайдушно починаю жувати... Я їв її з такою жадобою, якої не відчувала ще жодна щаслива людина... В уяві постають усі смаколики моєї мами, святкові вечери, радісні обличчя нашої родини... Бідолашні мої батьки...

Вони вже ніколи не повернуться... Ні, не думати, не думати про них... Це нестерпно!

Я втомився... Від нелюдської праці, від надзусиль і знущань... І заради чого? «Arbeit macht frei»... Робота дає свободу? Так, але не свободу... Полегшення... Смерть...

Жити важче...

Усі ми тут бранці, які наче застрягли між життям і смертю...

Змучені голови хиляться безсило до землі, а невтомні очі прагнуть востаннє побачити небо!

Це місце не знає милосердя, але кожен збирає останні сили, щоб не впасти в безодню...

Притих...

Який сьогодні день? Я не знаю... Для мене не існує часу, не існує майбутнього... Я почав забувати своє минуле – єдину краплину світла, що тримає мене серед живих... Соню, Сонечко...

Лише зараз та страшна мить, яка безкінечно тягнеться, як кривава рана, збільшується вглиб і вшир, лише той момент, який безжально вбиває усі думки, усі сили, мої надії...

Я вже не бачу стін... Їх невтомно пожирає темрява моєї тривоги, мого відчаю...

Соню, Сонечко... Коли думаю про тебе, моє кохання, я боюся, що нездоланна туга доведе мене до божевілля, якщо я досі не збожеволів... Я хочу тебе захистити! Але як?! Я – знесилений, хворий, спустошений, більше схожий на примару з кошмарного сну, ніж на людину... Я – живий? Хочу підійти до тебе тихесенько навшпиньках, простягти руки, обійняти... Ти – моє щастя, моє сонце, моє все! Ні, ні... Ні! Це сон... Нездійсненна мрія...

Тіло починає тремтіти від втоми, і здається, що саме зараз обірветься історія мого життя... Слабке тіло, втомлена душа, але я мушу йти

працювати... Доле, доле, дай мені сили, полегши мій нестямний біль, подаруй хоч одну хвилинку, щоб я міг іще раз подивитися у чарівні очі моєї коханої дружини! Я сотні разів помру, аби вона була щаслива, я сотні разів помру, аби вона була жива...

Розплющую очі й бачу перед собою блакитне небо, сповнене білесеньких хмаринок – чистих небесних голубів, а на них насувається голодна згряя воронячих крил, які поступово злітають із незгасаючих печей. Нічого більше... Чую голоси: «Вставай! Швидше, швидше, бо розстріляють!». Мої померлі товариші підіймають мене й підтримують... Їхні руки поступово віддаляються й зникають, наче захоплена світанком ніч... Я знову йду... Дивлюся перед собою, безпомічно й безпорадно... Мимоволі покликав:

– Соню, Сонечко...

– Я поруч, я кохаю тебе... І чекаю...

Невже вона? Але то був її голос! Вітром донесло запах парфумів... Я мимохіть повернув голову, а Соні не було... Напевно, здалося...

Нескінченний шлях нових імен, гнаних в обійми смерті... Лагідний вітер заколисує їхнє волосся, теплий дощ умиває їх, бо сльози, як вранішня роса, встеляють землю...

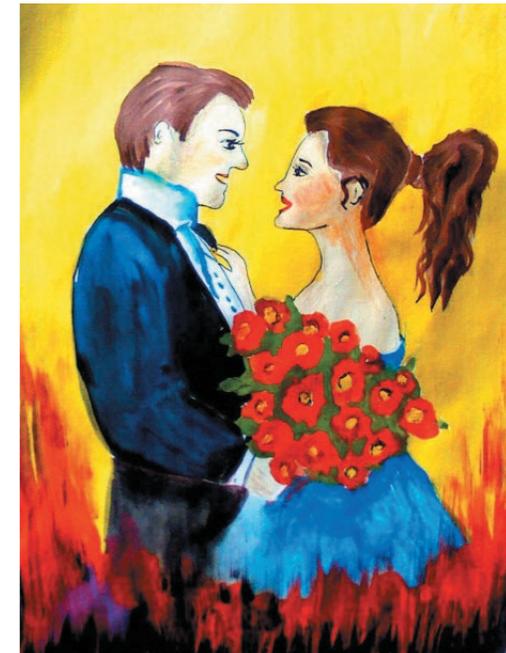
Я уважно, не відводячи очей, вдивлявся у хвилю облич, приречених на страту.

Можливо, то йдуть мої знайомі, друзі чи сусіди, а може, й незнайомці, але такі рідні.

Зірка Давида... Убивають усіх: дітей, жінок, старих і хворих...

– Коханий мій, я жива!

Я знав, знав, я вірив. Вони не могли знищити таку красу, не могли вбити моє кохання! Я вперше всміхнувся... Раптом несподіваний біль пронизав усе моє єство, повернувши до

реальності... Метушня, крики, гучний гавкіт собак... Охоронець із посмішкою б'є мене сильніше й сильніше...

«Облиш, треба йти... Він уже мертвий...»

Я не ворушився, не міг, не хотів... Нехай підуть, а я зумію підвестись... Мене вже били багато разів, але я вставав... Фізичний біль – ніщо, порівняно з болем у серці... Я встану й тепер, заради тебе, Соню... Знаєш, мені вже зовсім не боляче... Дай іще хвилинку – і підведусь...

Я дивом лишився живий, але почуваюся чужим, самотнім у цьому сповненому мук місці... Хочеться відірватися від життя й полинити далеко-далеко, стати тихим шелестом, зітханням зір, стати однією із сотень тисяч яскравих мрій...

Як би я хотів бути міфічним Феніксом, щоб згоріти, а потім відродитися з власного попелу... Назавжди...

– Любий мій, нас поєднало кохання. А щиро закоханим Бог завжди допомагає! Разом ми впали в цю безодню, разом і відродимося. У нашому житті не буде більше страждань...

Соню, Соню... Соню... Де ти? Що з тобою? Жалкі думки не полишають мене... Мов колючі гілки багряних троянд, пронизують мій мозок... Щохвилини...

Троянди... Твої улюблені квіти... Несподівано вони випали з ніжних рук додолу... Їх змусили впасти! Ти хотіла підняти квітку, а вони заштовхали мою любу дружину до іншої машини... Тоді я думав, що вже ніколи тебе не побачу... Але я мав щастя зустріти тебе ще раз... То було на вокзалі, коли ти сідала в потяг... А я чекав своєї черги в іншій колоні... Як я мріяв опинитися поруч, узяти тебе за руку... І нехай тоді везуть, куди їм заманеться! Я кричав: «Соню, Сонечко!». Невпинно, радісно, невтомно... Мене нещадно вдарили прикладом по голові... А коли темрява відійшла, мої очі стали ясно бачити, то потяга вже немає...

– Єдиний мій! Невблаганний потяг, наче метроном, відлічував хвилини мого життя... Із кожним кілометром я віддалялася від тебе... Мене везли в небуття... Як довго, я не пам'ятаю... А потім... Потяг ніби здригнувся, мені тоді здалося, що навіть він злякався війни... Миттєво зупинився... Голоси, крики, постріли, вибухи, від яких дзвеніло у вухах... Стало надзвичайно спекотно, і страшна думка, немов морська хвиля, накрила мене: «Горить вагон, у якому я їду... Горить вагон, переповнений людьми!». Жінки почали нестямно кричати, і від цього крику стало ще моторошніше... Однак, знаєш, коханий мій, Бог почув... Мабуть, він пожалів нашу ще ненароджену дитину... Відчинилися двері... Я не знаю, яка добра душа

це зробила, але я безмежно вдячна цій людині... Ми вистрибували з палаючого вагона до іншого смертельного полум'я – кулеметного вогню німецьких літаків... Вони невинно знищували сподівання на порятунок єврейських бранців та солдатів Червоної армії, які намагалися вийти з оточення... Я не мала сил бігти, не знала, куди тікати, тому одразу стрибнула у глибоку яму, наповнену дощовою водою... Певно, її вирили біля колії, щоб встановити електричний стовп чи якийсь вказівник... Не знаю, для чого була ця ямка, але вона врятувала мене... Усю ніч тривав бій... Умирили люди... А на світанку, коли все стихло, навколо мертвих почали збиратися живі... Із десятків тисяч затриманих нацистами євреїв лишилася 31 людина... Я була серед них... Ми йшли дорогою разом із радянськими солдатами, з тими, хто вижив після бою... Я не знала, де ми, куди йдемо, навіщо... Але я була вільна, це головне... Ми йшли довго й важко... Хотілося пити, втома не давала спокою, але не можна зупинитися... Треба жити... Нарешті ми дісталися якогось села... На щастя, німців там не було, а серед місцевих жителів знайшлися люди, які були добрі до нас, хоча й знали, що нацисти розстрілюють кожного, хто переховує єврея... Вони дали нам час відпочити, нагодували... І на світанку колона рушила далі... А я лишилася... Ніхто в селі не знав... Одна самотня жінка прихистила мене, сказала, що її син та чоловік на фронті, а разом нам буде не так сумно... Я розповіла їй про тебе, мій рідний, і про нашу дитину... А вона зраділа, почала дбати про мене, ніби я була її любою донькою... Щоб ніхто не розповів німцям, вона сховала мене в невеликій кімнатці, пояснила, що під час розкуркулення вони ховали там зерно... Кімната була маленька, затісна... Двері господиня замазала глиною та

забілила, щоб ніхто не знав... Продукти вона передавала мені через малесеньке віконце, сховане під дзеркалом... Уявляєш, коли у село прийшли німці, вона намастила усе в домі скипидаром... Сказала окупантам, які прийшли з обшуком, що в неї тиф... Вони дуже злякалися, тому більше нас не чіпають... Не хвилюйся, коханий, у нас усе добре...

Я прокинувся від сну. Який він гарний, який він добрий... Як мені дочекатися наступної ночі? Так хочу протриматися ще один день, щоб настала ще одна ніч... Хоча б іще одна ніч... Я тоді знову зможу відчувати твою присутність, Соню...

Сьогодні всіх в'язнів мого барака рано-вранці вишикували у стрій і наказали кожному другому вийти вперед. Їх мали переводити в інший барак... Так, звісно... Відомо в який... Інший... У барак, полум'я якого дихає вічністю...

І все одно ніяк не можу зрозуміти: хтось же мав придумати цей страшний алгоритм знищення людей, план «остаточного вирішення єврейського питання»... Єдине, що мені цікаво, – чи зможуть вони так спокійно, з такою самою хоробрістю, з якою вони дивилися на своїх беззахисних жертв, поглянути в очі своїм онукам? А чи матимуть вони онуків? Адже діти – найбільше щастя, яке є в людини... Бути батьком – не просто відповідальність, це найбільша винагорода, яку дарує людині Бог...

Дивно було бачити обличчя приречених в'язнів... Кожна пара очей дивилася кудись удалечинь, відбиваючи єдине німе запитання: чому я? Їх відвели, а я ще довго не ворушився, проводжаючи колону... Я знаю, що міг опинитися на місці будь-кого з них... Це лише питання часу... Просто сьогодні мені ще раз пощастило...

Музика... І постійно ця музика, від якої йде обертом голова... Я більше не можу її чути...

Невже вони думають, що мистецтво здатне приглушити смертельні звуки, які покривають шкіру, затьмарюють розум... Їх не змиє навіть дощ! Раніше я так любив музику, радів, коли чув мереживні мелодії, які грала для мене ти, Соню...

– Я завжди гратиму для тебе, якщо захочеш...

– Зіграй мені щось, будь ласка... Сьогодні я щасливий...

І я житиму... Я маю заради кого жити...

Наша пісня підхопила мою душу, подарувавши віру в майбутнє, вперше після того, як карателі нас розлучили... Я співав разом із нашою дитиною і тобою, Соню... Я співав, тому й не почув наказу охоронця...

Мої останні десять кроків...

Жити, як же хочеться жити!

ЖИТТЯ ПІСЛЯ
СМЕРТІ / LIFE AFTER
DEATH

Ця робота – спроба реконструкції другої частини «Щоденника Анни Франк» – одного з найяскравіших і найтрагічніших письмових свідчень історії Голокосту.

Емоційно-психологічний ряд у тексті органічно поєднується з документальним. Твір вийшов співзвучним стилю першоджерела й самому психологічному образу Анни Франк – не за віком мудрої дівчинки, здатної до серйозних міркувань про світ і людину, про любов і політику, про стосунки дітей та батьків, про красу природи й мистецтво, про радість життя і про жах підневільного існування, про гірку долю євреїв та їхнє місце серед інших народів світу. І водночас веселої дитини, яка радіє кожному новому дню.

Наум Резніченко

Пам'ятник Анні Франк у м. Барселона.

This work is an attempt to reconstruct the second part of "Anne Frank's Diary", one of the most striking and tragic written testimonies of the Holocaust.

The emotional and psychological aspects of the text are organically combined with the documentary. The work is harmonized with the style of the primary source and the very psychological image of Anne Frank – a girl, who was wise beyond her years, capable of serious considerations about the world and human being, about love and politics, about relationships between children and parents, about the beauty of nature and art, about the joy of life and the horror of dependent existence, the hard fate of the Jews and their place among the other peoples of the world. And, at the same time, it is about a cheerful child, who feels joyful in everyday living.

Naum Reznichenko

ВІД АВТОРА

Щоденник Анни Франк, який вона вела від 12 червня 1942 р. до 1 серпня 1944 р., закінчується словами: **«Я постійно шукаю спосіб стати такою, якою мені хочеться бути і якою я могла б стати... якби на землі, крім мене, не жили ще й інші люди...».**

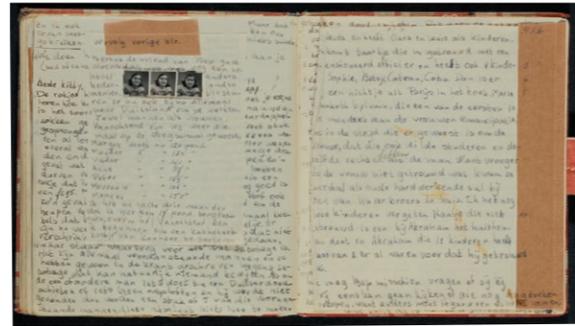
Я, Ольга Мазур, була вражена цією розповіддю про життя у схованці 15-річної дівчинки, моєї однолітки, яка за певних обставин могла б стати мені подружкою. Читаючи цей щоденник, я здружилася з нею, знала про неї майже все: як вона жила, що їла, про що думала, кого кохала й ненавиділа. Я дуже люблю книжки зі щасливим кінцем. Але читаючи щоденник Анни Франк, ти з перших рядків розумієш, що такого кінця не буде. Перегорнувши останню сторінку цієї книжки, я довго не могла заспокоїтися. Щоденник уривається несподівано, на півслові. Увесь час, поки я читала цю сповідь, мені хотілося простягнути руку допомоги цій дівчинці, забрати її з тієї схованки, куди вона потрапила не з власної волі. Разом з Анною я вірила, що війна ось-ось закінчиться і все буде так, як до того чорного дня, коли почався жах. Мені не хотілося читати післямову, кортіло, навпаки, занурити голову в пісок, як це робить страус, і не знати страшної правди про події, що сталися після 1 серпня 1944 р. Я хотіла вірити, що з Анною та її родиною все буде гаразд. Скінчиться війна. Дівчина знову вийде на вулицю, побачиться з друзями, усміхнеться сонечку, нарве букет

квітів, поспішить до школи. А потім виросте відомою дитячою письменницею, чиїми казками зачитуватимуться малюки всіх країн світу. Але трапилося зовсім інше: моторошне й безжальне. Невже ось так і завершилася ця історія? Гепіенду не буде? Замість нього – чорна кам'яна плита з іменами й роками життя сестер Франк та роками їхнього перебування в концтаборі Берген-Бельзен. Невже від Анни Франк нічого не залишилося? Ні, існують і дивом збережений записник-щоденник, і Музей Анни Франк в Амстердамі. Рукописи не горять. Пам'ять людська не забуває нічого: ні доброго, ні поганого. І тоді я вирішила зробити те, чого не вдалося Анні, – дописати за неї щоденник. Зобразити події останніх семи місяців життя цієї дівчинки: від арешту й до смерті в концтаборі Берген-Бельзен у лютому-березні 1945 р. Анна Франк навіть при найбільшому бажанні не записала б усього, що трапилося з нею тоді. У неї відібрали папір, ручку, заборонили писати. Її намагалися знищити фізично й морально: голодом, холодом, знущаннями. Але думати ж їй ніхто не міг заборонити! Мені здається, що я могла б дописати за Анну цей щоденник. Вона померла, і вже ніхто ніколи не дізнається її тодішніх думок. Та не може просто так, на півслові, обірватися ця історія про мужню 15-річну дівчинку, життя якої стало справжнім символом боротьби єврейського народу (хоча, на перший погляд, вона й не зробила нічого героїчного), гімном Безсмертя.

*Я хочу приносити користь або радість людям,
які оточують, але не знають мене,
я хочу й надалі жити, і після смерті.*

Анна Франк

Вона, знищена нацизмом фізично, виграла свій бій із ним, виграла за допомогою власної зброї – ручки й зошита. Я маю завершити її роботу. Кожне своє слово я напишу чесно – так, наче в мене за плечима стоїть сама Анна Франк і керує моїми думками. Я ретельно вивчила всі матеріали про життя дівчинки та її оточення. Ознайомила з критичними статтями «дослідників», які вважали, що 15-річний підліток не може **так** думати й **так** писати. Деякі із цих посіпак навіть намагалися довести, ніби щоденник – підробка, а її батько, який один залишився живим з усіх персонажів Анниної оповіді, просто хотів заробити грошенят на цій історії, як справжній єврей. Та що казати, коли існує цілий напрям в історичній науці – люди, які називають себе ревізіоністами й доводять, що ніякого Голокосту не було і євреї лише намагаються вибити з німців, які програли війну й тепер мусять відповідати за все, чимбільше коштів. Хай це буде на совісті ревізіоністів. Я просто знаю, що мушу доробити за Анну її роботу, дописати її щоденник у пам'ять про тих 6 млн євреїв, які загинули в роки Другої світової війни. У пам'ять про 10 млн в'язнів, знищених нацистами у більш ніж 1 тис. концтаборів по всій Європі (4 млн з них загинули в таборі смерті Аушвіц-Біркенау). Нехай Господь допоможе мені це зробити... І я дам назву цьому щоденнику «Життя після смерті».

Щоденник Анни Франк.

Пам'ятник Анні Франк у м. Амстердам.

Нідерландська дівчина, єврейка, народжена в Німеччині, Анна Франк стала відома всьому світу завдяки щоденнику, який вела під час окупації Нідерландів військами Третього райху, переховуючись із родиною на горищі старого будинку в Амстердамі. Цей щоденник урятувала від знищення співробітниця її батька Міп Гіз. Він був опублікований у Нідерландах у 1947 р., а в 1952 р. під назвою «Щоденник дівчинки» вийшов друком у США та Великій Британії. Російською мовою «Щоденник Анни Франк» уперше видали в 1960 р. Сьогодні він, перекладений 65 мовами світу, є одним із 35 об'єктів, включених до реєстру «Пам'ять світу» Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В амстердамському будинку номер 263 на вулиці Принсенграхт, де переховувалася родина Анни Франк, від 1960 р. діє її музей.

До 1939 р. в Нідерландах мешкало 137 тис. євреїв – громадян цієї країни, 16 тис. євреїв із Німеччини та 8 тис. – з інших країн. Майже 60 % із них – в Амстердамі. Вважалося, що це невелике королівство – єврейський рай у Старому світі. Але під час Другої світової війни все змінилося: 107 тис. євреїв було вивезено 98 етапами з Вестерборку до німецьких концтаборів, зокрема: в Аушвіц (65 етапів) – 7800 осіб, Собібор (19 етапів) – 34 313 осіб, Берген-Бельзен (8 етапів) – 3724 особи, Терезін (6 етапів) – 4466 осіб. Із вивезених уціліло тільки 5200. Багато євреїв намагалося сховатись і пересидіти війну, як батьки Анни Франк, у різних схованках. Таких налічувалося 25–30 тис. Майже третина з них була видана німцям голландськими

колабораціоністами і знищена. Уціліло тільки 16 500 осіб. Як же могло трапитися, що було вбито аж 75 % єврейського населення Нідерландів, тоді як у сусідній Бельгії відповідна цифра становила тільки 40 %, а в окупованій Франції – взагалі 20 %? Пояснити це можна **кількома факторами:**

1. Відсутність воєнного стану в країні, адже королева Нідерландів просто втекла до Великої Британії, покинувши своїх підданців напризволяще. Наскільки несхожі на її поведінку були дії короля Данії. Той як міг підтримував єврейське населення країни, навіть нашив жовту зірку Давида на свій одяг!

2. Нестача місць, де можна було б сховатися, власне в густозаселеному Амстердамі за відсутності природних сховищ (печер, лісів тощо) поблизу.

3. На відміну від Франції чи Данії, де збереглися власні уряди, Нідерландами керував німецький цивільний губернатор родом з Австрії Артур Зейсс-Інкварт. Іще до війни тамтешній уряд провів перепис громадян країни з точною вказівкою всіх анкетних даних та місця проживання. Саме тому окупантам було легко знайти всіх голландських євреїв за цими списками й заарештувати їх.

4. Багато громадян Нідерландів співпрацювало з окупантами або навіть служило в СС. Деякі з них вступили до «зеленої поліції», яка розшукувала євреїв і видавала німцям. Їй вдалося знайти 8–9 тис. євреїв, які пізніше були страчені в концтаборах. Серед цих приречених була й родина Анни Франк.

За кожного виказаного єврея колаборантам сплачували 7,5 гульдена (47,5 долара США). Окрім того, окупантам активно допомагали робітники залізниць. За весь період війни в Нідерландах не було жодного випадку саботажу наказу нацистів. Заарештованих євреїв вивозили серед білого дня з вокзалів міст, і всі знали, яка доля на них чекає. Навіть Анна Франк, перебуваючи у своєму сховку, записала в щоденник свідчення про долю євреїв у таборі Вестерборк, які до неї доходили. Жодної спроби врятувати приречених під час посадки або руху потяга до місця страти не зафіксовано.

Пам'ятник Анні Франк у м. Буенос-Айрес.

**5 серпня 1944 р.
Люба Кітті!**

Вибач, що давно не писала тобі. Але події останніх тижнів просто перевернули все догори дригом. Скінчилося наше сидіння у схованці, у флігелі будинку номер 263 на вулиці Принсенграхт, раптово. Нас просто зрадили, продали за кілька срібняків, як колись це зробив Юда. Трапилося те, до чого ми давно вже були готові, але не наважувалися самі собі признатися: ховатися, наче щури, на горіщі – це був не найкращий вихід у нашій ситуації. Колись я записала в щоденник такі слова: «Я постійно запитую себе, чи не було б для всіх нас краще, якби ми не ховалися, якби нас уже давно вбили. Тоді ми не мусили б так страждати, а також не наражали б на небезпеку наших вірних помічників. Але ми жахаємося такої думки. Ми й досі любимо життя, ми ще не забули голосу природи, ми й досі сподіваємося, сподіваємося на все. Хоч би вже швидше щось сталося, хай навіть і стрілянина. Ніщо не страшить нас дужче, ніж ця гнітюча ненависть! Нехай уже прийде кінець, хоч би який гіркий він був, тоді ми принаймні знали б, яка наша доля – перемога чи смерть». Я наче накликала біду, що звалилася на наші голови. Чим ми завинили? Я народилася в німецькому Франкфурті-на-Майні, а в Амстердамі наша родина опинилась у 1938 році, куди переїхала 73-річна бабуся. Усі мої дядьки по материнській лінії виїхали до Америки, куди й нас не раз кликали. Але татусь мав свій бізнес у Голландії, його фірма виготовляла фруктові джеми. Я часто запитувала себе: хто ми – євреї, німці, голландці? У нашій родині завжди лунав не їдиш, а німецька й голландська мови. До синагоги ми теж не ходили. Та й які з нас євреї?! Скільки разів ми з

Петером уявляли, як поводитимемося, коли придуть нас заарештовувати. Які героїчні плани були в наших головах, як ми дорого продали б свої життя цим нелюдам! І знову я пригадую свій щоденник, записи якого майже вивчила напам'ять... «Мене постійно переслідує думка: чи не краще було б нам не ховатися, чи не краще померти й не переживати ці жахи?». Зараз я вже не впевнена в тому, що всі ці 782 дні у сховищі були правильним рішенням для нас усіх: родина ван Пельс (ван Даан), їхній син Петер, Альберт Дюссель, мої батьки, сестра та я – загалом вісім в'язнів замку Іф, як інколи жартував татусь.

А все виявилось набагато простішим. У п'ятницю 4 серпня 1944 р. по нас прийшли «вершники Апокаліпсису». Вранці панна Міп, наш янгол-охоронець, завітала до нас у схованку, – як завжди, взяла список необхідних покупок. Я з нею перекинулася кількома словами й попросила прийти до мене пізніше – поговорити про «таємниці». Якби я знала, що то наша остання зустріч! Десь близько 11-ї години ми почули метушню біля шафи, що прикривала вхід до схованки. Двері відчинилися і ввійшли вісім представників «зеленої поліції». Керував затриманням офіцер гестапо обершарфюрер Карл Йозеф Зільбербауер, як він представився. Батько за вимовою визначив, що це не німець, а швидше австрієць. Почав було щось йому казати про те, що ми теж не голландці, а з Німеччини, але офіцер так глянув на мого бідного татуса, що той замовк на півслові. Ми зібрали свої речі, в кожного вже давно було складено все необхідне. Мені кортіло взяти свій щоденник, але було страшно, що його заберуть. Я запхнула його в шухлядку стола ще кілька днів тому, чимглибше – поміж мої шкільні зошити й фотографії. Почався обшук – і я з

жалем побачила, як мій улюблений щоденник, на який ніхто й не подивився, полетів на підлогу і яскравів там, наче шкірка від помаранчі, – від нього я не могла відвести погляд. Нарешті нас вивели зі сховку, де ми мешкали стільки часу. Сходами всі спускалися, наче побиті пси. Внизу стояла панна Міп, я ледь помітно їй усміхнулася. Нас запхнули у вантажівку й повезли до поліції. В іншу машину посадили тих, хто допомагав нам увесь цей час, – Віктора Куглера та Йоганесса Кляймана.

Нас помістили в переповненій камері слідчої тюрми на вулиці Ветерингсханс. Татусь потім признався мені: він дуже сподівається, що гроші, залишені ним нашим покровителям, зроблять свою справу і нас випустять на свободу. Він пригадував слова Александра Македонського про те, що немає такої фортеці, яку не взяв би віслюк, на спині якого – мішок із золотом. Він іще мав сили жартувати, бідний мій татусь. Нас на допит не викликали, та й про які секрети, про що ми розповіли б? Хіба про рецепти супів, які варили у схованці, або про пейзаж, який я бачила всі ці дні у віконце своєї в'язниці?

Татуся повели на допит, чоловіків забрали в окрему камеру, а нас заштовхали в тісну кімнатку з ґратами на вікні, де ми нарешті могли притулитись одна до одної і поплакатися про нашу долю. Уже після того як нас повезли на вокзал, ми знову зустрілися з татком, який розповів нам, що його фірму «Опекта» підозрюють у махінаціях під час виконання замовлень від Вермахту. Татусь потім розповідав, що пектин, який вироблявся на фірмі, використовується не лише як харчовий консервант, а і як протиінфекційний бальзам для ран та загусник для збільшення об'єму крові під час її переливання. А ще його використовували

як емульгатор для нафти та згущеного бензину в запальних бомбах. Який жах! Виявляється, весь цей час його фірма виконувала замовлення Вермахту й гроші, на які ми існували, були німецькі!

Тепер я зненавиділа свого татуся! Ну чому він не придбав на ці брудні гроші хоч би одного пістолета й не пристрелив у момент нашого арешту хоч одного німецького посіпаку! Чому він і всі чоловіки, які ховалися на горищі, не продали свого життя якнайдорожче!

Цими днями ми багато думали, хто міг нас виказати. Ще до арешту від панни Міп чули, що комірник «Опекти» Білль ван Марен не раз цікавився, як використовує фірма приміщення на горищі. А іншого разу вона розповідала, як прибиральниця на тому самому складі Ламмерет Гартог казала їй, що тут переховуються євреї, бо вже занадто багато на фірму привозять хліба й молока щодня, а вона дуже хвилюється за свою долю, щоб і її не заарештували із цими мерзотниками. Татусь тоді дав пораду звільнити цих людей, але це могло б викликати підозру в інших робітників. На допиті виявилось, що Зільбербауер, який керував арештом, був направлений за нашою адресою перевірити анонімний донос від надійного джерела. Буцімто поліцію по телефону повідомив про це жіночий голос. Татусь, коли зустрівся знову з нами, розповів нам про свої підозри. Він вважає, що зробити це міг його давній знайомий Тонні Алерс, який іще в 1941 р. шантажував татка як єврея і антифашиста. Татусь затулив йому тоді пельку грошима. Алерс був антисемітом і активним членом нацистського руху. Не раз виказував гестапівцям учасників голландського Опору та євреїв і непогано на цьому заробляв, бо окупанти виплачували

40 флоринів за кожного єврея. Отже, здавши всіх нас, Алерс міг отримати 320 флоринів – купу грошей! Як казав татусь, він більш ніж упевнений у тому, що саме ця людина, яка заборгувала всім в Амстердамі, щоб поправити свої фінансові справи, зателефонувала в гестапо й виказала нашу схованку. Але яка вже нам різниця, хто це зробив? Справу зроблено, і ми у в'язниці.

У тюрмі нас протримали чотири дні, а потім знову повантажили в машини й повезли до залізничного вокзалу. Але про це я розповім тобі, моя мила Кітті, іншого разу. Сподіваюся, ти не забула, що я пишу цього листа у своїй голові, бо в мене відібрали не лише щоденник та улюблену ручку, а й саму свободу, залишивши поки що життя... Але в будь-якій ситуації треба шукати позитивний бік. Я нарешті покинула нашу схованку, яка мені обридла. Тепер – знову побачила траву, квіти, небо над головою – не через віконце на горищі, а справжніми. Як же я за цим усім скучила...

Починаючи свої нотатки, я записала: «Вести щоденник – для мене це якесь зовсім особливе відчуття. Не тільки тому, що я його ніколи не вела, а й тому, що потім, так я думаю, ніхто – ні я, ні хтось інший – не зацікавиться звірванням почуттів звичайної школярки. Але не в тому річ. Мені хочеться писати, і я прагну насамперед якомога вільніше вилити свою душу. Папір терплячіший, аніж люди. Я нікому не збираюся показувати цього зошита в цупкій оправі з пишномовною назвою "Щоденник" – хіба тільки якщо знайду колись справжнього друга чи справжню подругу. Отож нікому немає ніякого діла до того, що я пишу». Тепер я триматиму свої записи-думки в голові й ділитимуся ними з тобою, моя дорога Кітті. Тепер уже ніхто не відбере їх у мене.

6 вересня 1944 р.

Дорога Кітті!

Чотири дні пробули ми у в'язниці на Ветерингсханс в Амстердамі.

8 серпня 1944 р. стояв сонячний день. З усіх в'язниць Амстердама позволили бідних переляканих євреїв до центрального залізничного вокзалу міста. Усі люди на платформі стояли з похмурими обличчями, чекаючи невідомо чого. А я нарешті вирвалася на волю! Я дивилася навкруги, впізнавала багато знайомих людей, було кілька дівчат, із якими ходила до школи. Як добре, що я знову поруч із Петером! Підїхав довжелезний потяг. Коли всі розмістилися в тісних купе, двері вагонів замкнули. Складалося враження, ніби ми їдемо на прогулянку, такий собі пікнік. Татусь казав, найголовніше – ми всі разом, а там побачимо, що буде. Я постійно дивилась у вікно, радіючи життю й літньому дню. Увечері приїхали до пересильного табору Вестерборк, на кордоні з Німеччиною, у провінції Дренте.

Цей табір було відкрито ще в 1939 р. для євреїв, які втікали з Німеччини від нацистських переслідувань. Створено його було за гроші голландських євреїв, які хотіли допомогти біженцям із Німеччини. Але за іронією долі тепер тут розміщують не лише німецьких, а й голландських євреїв, таких як ми. Нас утримували в таборі від 7 серпня до 3 вересня 1944 р. Увесь цей місяць за колючим дротом я сумувала через те, що мій щоденник, мій єдиний друг, із яким я могла поділитися всім на світі, нині невідомо де. Сподіваюся, його сховала панна Міп. Я пригадую той останній день на нашому горищі, пригадую, як мій щоденник, викинутий грубою рукою з шухлядки стола, сиротливо валявся на підлозі

серед інших паперів, а в мене серце краялося від того, що розлучаюся з ним назавжди. Він – це моє життя, він – частиночка мене самої. Єдина надія на тебе, Кітті, що ти збережеш мої записи. У Вестерборку було багато таких, як ми, – людей, схоплених під час обшуків і облав, людей без документів і права мешкати серед голландців.

Коли ми прибули до табору, відразу пройшли процедуру реєстрації, на кожного заповнили купу анкет і карток. Усі ми, хто переховувався на горищі, як злісні порушники закону були направлені до барака S, що означає «штрафний» (Strafbarak).

Чоловікам поголили голови, а жінок коротко обстригли. Тепер маю чудову нову зачіску, якій позаздрили б паризькі модниці! Єдине, що в мене залишилося, – почуття гумору. У нас відібрали всі речі, замість власного взуття й одягу видали табірну форму: сині комбінезони та дерев'яні черевики.

Місце для табору вибрано дуже незручне: піщаний ґрунт створює власний мікроклімат: коли здіймається хоч маленький вітерець, пісок летить і забиває все навкруги, дихати стає неможливо. А після дощу тут непрохідне болото. Від мух, які боляче кусаються, – жодного порятунку. Навколо табору – колючий дріт. Кожен зі 107 бараків розрахований на 300 в'язнів. У бараки проведено електрику, але лампочок немає. Людей тримають у жахливих умовах. Ми не одержуємо майже нічого з їжі. Воду дозволяють користуватися лише годину на добу. Один туалет і один умивальник – на кілька тисяч людей. Уночі чоловіки й жінки розходяться по своїх бараках, але вдень спілкуються вільно. Утекти майже неможливо, та й куди? Багатьох в'язнів голять налісо, щоб у разі втечі відразу було зрозуміло, хто ти. Багатьох

виказує наша, єврейська, зовнішність. У таборі дуже багато маленьких дітей. Я бавлюся з ними, розповідаю свої казки. Ось де я нарешті знайшла собі поціновувачів таланту: ці маленькі слухачі буквально заглядають мені до рота і просять розказувати ще. Нацисти нас не вважають за людей, примушують виконувати важку, брудну й нікому не потрібну роботу, щоби зайняти весь наш вільний час. Вестерборк – це містечко із власними майстернями, школою для дітей від 6 до 14 років (тут я вперше пожалкувала, що мені виповнилося вже 15 і я не потрапила до школи), будинком для літніх людей, сиротинцем, величезною кухнею-їдальнею, церквою та гаражем. Тут є власна телефонна станція і тюрма. Лікарня з пологовим відділенням, театр, перукарня, гімнастична зала. Поруч із табором – ферма, на якій вирощують різну городину. Просто чудове місце для відпочинку! У таборі навіть ввели власні паперові гроші, які видають за добру роботу. Називаються вони «лагергельдами». Уяви собі, моя люба, різнокольорові картонні прямокутнички з написом «Lager Westerbork Gutscheine» та зображенням якогось колеса на тлі димлячих фабричних труб і номіналом (від 5 пфенігів до 20 райхсмарок). Тато розповів мені, що такі «гроші» запровадили, щоб в'язні мали зацікавленість у роботі. А також щоб не можна було використати їх поза табором у разі втечі. Це такі іграшкові місцеві гроші – наче гра в «Монополію». Пам'ятаю, мій американський дядько надіслав нам поштою цю гру, яку придумав у 1934 р. американець Чарлз Дерроу. Дядько в листі розказував татові про цю людину, яка з безробітного лише за рік стала мільйонером завдяки цій забавці.

Але використати наші «гроші» можна лише в табірній лавці, придбавши за них певні товари.

«Лагергельдами» не лише розраховуються з в'язнями за працю, а й виплачують премії за добру роботу. Ті талони називаються «преміеншайн». Татко, який усе на світі знає, по секрету розповів мені, що власники підприємств і фірм, на які працюємо ми – в'язні цього табору, – переводять на рахунок кожного з нас певну суму – зарплату, а місцеве начальство просто привласнює собі ці кошти, розраховуючись із нами отакими папірцями замість справжніх грошей. Так ось, за ці «лагергельди» можна придбати продукти, тютюн, відвідати місцеве кафе. А дорослі чоловіки (я це чула на власні вуха від Петера, бо в нас із ним немає секретів одне від одного) можуть відвідати місцеві будинки розпусти. Тато філософськи відповів на запитання мами про ці заклади: «Життя є життя...».

Дні минають одноманітно. О 5-й ранку – перекличка, а потім нас женуть на роботу. В'язні штрафного блока виконують брудну й виснажливу роботу: розбирають акумуляторні батареї з розбитих літаків. Усі кашляють від пилу й хімічних випарів. Наглядачі стоять поруч і затуляють носи хусточками. Єдина перевага – що під час роботи дозволяється розмовляти між собою. Я завжди намагалася стати поруч із Петером. Ми з ним продовжували наші розмови про все на світі, наче й не залишали схованки на горищі старого будинку. На обід нам видавали шматок хліба та кілька ложок баланди – місцевого супу, який нагадував помії. Лише тут, у таборі, я збагнула, що ми справжня родина. Я дуже зблизилася із сестрою та мамою. Ми нарешті стали розуміти одна одну. А тато нас в усьому підтримував і не припиняв жартувати. Коли я захворіла, тато приходив до мене, сідав біля ліжка й розповідав різні веселі історії. Він навіть намагався перевести мене на

легшу роботу. Здогадайся, мила Кітті, яку? Мити громадський туалет! Саме цю роботу вважали менш шкідливою для здоров'я, ніж розбирання акумуляторів. Чи уявила б я в ранішому житті таку картину? А коли одужала, то почала доглядати за хворим 12-річним Давидом. Ми з ним стали справжніми друзями, і я частенько порівнюю цього хлопчика з майже дорослим Петером. Ти знаєш, хлопчики й чоловіки такі несхожі на нас, дівчат і жінок!

Але несподівано для всіх і для себе насамперед я почуваюся щасливою. Саме так: Петер ван Пельс завжди поруч, ми тепер ні від кого не криємося, і наші батьки не проти наших стосунків. Разом нам не страшно: жахливими були арешт, допити, дорога в невідомість, а тут, у таборі, я наче стала вільна душею й тілом. Я була серед людей, спілкувалася з ними, бачила сонце та обличчя свого коханого хлопця. Не хотіла думати про те, що ж чекає на нас. Я чомусь упевнена, що ми обов'язково уціліємо й повернемося додому.

Одне мене непокоїть – мама. Вона стала замкнутою, завжди мовчить. Здається, вона ще перебуває в шоківому стані й ніяк не змириться з тим, що трапилось. Щовечора – замочує свою спідню білизну в брудній воді без мила, пере й пере. Може, це її заспокоює?

Окрім євреїв Голландії, сюди привозять циган та німецьких євреїв. Кажуть, що саме тут перебувала зі своєю родиною німецька актриса німого кіно та кабаре єврейка Дора Герсон. Я пригадала, що там, у сховищі, на стіні в моїй кімнаті було її фото, вирізане з якогось журналу. Я дивилася її фільми «На краю раю» та «Автоприцеп смерті». А ще у Вестерборку певний час перебував актор і режисер Курт Геррон. Перед війною він переїхав до Амстердама і створив єврейський театр,

на вистави якого ми частенько вибиралися родинною. Як давно це було, здається, в іншому житті! Кіно, театр, мій щоденник...

У нашому таборі, окрім німецького командування, створено ще єврейську «службу безпеки» під керівництвом Курта Шлезінгера та Гайнца Тодтмана. Це страшні люди, які знущаються з новоприбулих, віднімають у них цінні речі, відбирають гарних дівчат для своїх розваг. Дійшло аж до такого: для прикриття всього, що діється, знімають кіно про «райське» життя євреїв у цьому таборі. Зрозуміло, що намагаються видати бажане за дійсне. І керує цими зйомками той самий Курт Геррон!

Річ у тім, що Вестерборк є особливим табором для переміщених осіб. Спочатку сюди привозили лише тих євреїв, за яких можна було отримати непоганий викуп. Тому тут створено містечко в мініатюрі. Лише назви вулиць – бульвар Горя, алея Страждань, вулиця Тривоги – нагадуть про справжню ситуацію в таборі. Щоб підтримати цю гру «в демократію і самоврядування», самі в'язні складають списки всіх новоприбулих і вони ж таки формують списки на вивезення в інші табори. Хоч як дивно, цим займається місцева рада голландських євреїв. Багато німецьких євреїв почувуються тут краще, ніж голландські: з ними поводяться набагато гуманніше, ніж із нами. Але і для інших в'язнів знайдуться заняття до душі: якщо в них залишилися сили після роботи. Культурним життям табору керує сам комендант Альберт Конрад Геммекер. У місцевому театрі ставлять п'єси Шекспіра, слух нацистів тішать ансамбль камерної музики й симфонічний оркестр. А коли в таборі опинився відомий комік Макс Ерліх, то було створено кабаре, яке показувало шість різних спектаклів! Ерліх був головним постановником, Віллі Розен писав

лібрето, а музику – берлінський композитор Еріх Зіглер. Розповідають, що в цих спектаклях було задіяно більш ніж 50 акторів із найвідоміших театрів Європи. Серед них – прима-красуня Камілла Шпіра з Берліна. Особливо глядачі чекали на виступ голландського єврейського дуету «Джонні та Джонс», які співали «Серенаду Вестерборку» – пісню, яку в таборі знали напам'ять усі. Ці вистави не розповідали про справжнє становище в'язнів-євреїв, а були наче насмішкою з нас. Старих юдеїв обурювало ще й те, що сцену кабаре було побудовано з дощок синагоги в Ассені! Жахливо було, що ці люди в лахмітті весело регочуть із німецьких пісеньок у кабаре, знаючи, що завтра можуть опинитися десь в іншому жахливому таборі, де їх просто знищать! І навіть актори не могли бути впевнені в тому, що їм збережуть життя за їхній талант. Це кабаре й усі його лицедії були ліквідовані в березні 1944 р., коли Вестерборк оголосили табором праці. Кажуть, після останнього спектаклю актори подарували коменданту табору фотоальбом із написом: «Якщо ви стоїте по шию в багнюці, краще не співати. Але ми все ж таки співали!».

Цілий місяць свого життя я провела у Вестерборку. На початку вересня комендант табору Геммекер видав наказ-скласти список із 1 тис. в'язнів, яких мали перевезти на схід. У таборі почалася страшна паніка. Ніхто не знав, чи потрапив у цей список. Люди йшли на все, щоб залишитись у Вестерборку: віддавали останні гроші, коштовності, а дівчата навіть пропонували себе охоронцям!

Усе життя в таборі крутилось, як годинник, навколо розкладу руху поїздів. Щовівторка всі чекали на найгірше. І потім цілий тиждень могли з полегшенням видихнути: пронесло!

А щопонеділка все повторювалося: паніка й розпач! Лише за день до відправки останнього ешелону, 2 вересня, у штрафному бараці зачитали імена приречених. Серед них були й наші. Уночі ми зібрали свої речі. На ковдрах, що ми везли із собою, хімічним олівцем написали свої імена та адреси. Домовилися, якщо загубимося, про місце зустрічі в родичів у Швейцарії.

Уранці нас під охороною вивели до перону, видали хлібний пайок, вишикували рядами. Посадка відбувалася повільно. Тих, хто не міг сам іти, несли на ношах. Я налічила 35 товарних вагонів, у яких загнали людей, наче худобу. Вони плакали, прощаючись із життям. А надворі сяло сонце, співали пташки, кукурікали півні. Об 11-й годині продзвенів дзвоник, і ешелон рушив у невідомість. На боці вагонів великими буквами було вказано маршрут: «Вестерборк – Освенцим, Освенцим – Вестерборк».

Кажуть, ми їдемо до якогось табору в Польщу. Вже третій день у дорозі. Мама постійно плаче й говорить, що це кінець. Найгірше – те, що світ повниться чутками, які лякають нас, одна страшніша за іншу. Я не маю бажання розмовляти з близькими. Про що? Петера тепер зі мною немає. А мої рідні... Мені просто жаль цих людей, які ніяк не можуть примиритися з реальністю. То ховаються на горищі, то хапаються за соломинку, сподіваючись на диво. Дива не буде. Мені здається, що війна скоро закінчиться, бо нас постійно бомблять – тоді поїзд зупиняється посеред поля, але в'язнів не випускають. Тепер я розумію вираз про оселедці в діжці. Оселедці – це ми, нещасні євреї. Діжка – наш вагон, у якому до війни в «шикарних» умовах перевозили худобу, а тепер худобою стали люди. У кожному вагоні є люди, які все у світі знають. У нас це старий єврей, якому точно відомо, що ми їдемо

в 93-му транспорті з Вестерборку, 1019 в'язнів: 498 жінок, 442 чоловіки, 79 дітей.

Куди везуть? Що на нас чекає? Щоночі мені сниться той самий сон: німці йдуть містом, дзвонять у кожні двері й запитують, чи не живуть у будинку євреї... Я бачу колони людей із заплаканими дітьми. Вони йдуть і йдуть, обсипані ударами і стусанами, які майже збивають їх із ніг. Нікого не залишилося: старі, діти, вагітні, хворі – усі рушили в цей смертельний похід. Бідолашні євреї стоять на краю безодні. Світ перевернувся: найпорядніших людей кидають до концтаборів, в'язниць та одиночних камер, а всіляка наволоч вершить долі молодих і старих, бідних і багатих. Один розплачується за те, що переховував таких, як ми. Інший – за підпільну торгівлю. Ніхто не знає, що на нього чекає завтра.

Це нагадує мені біблійний сюжет про вихід євреїв із Єгипту. Ті блукали 40 років пустелею. Скільки триватимуть наші муки ходіння в п'їтмі? Чим усе це закінчиться?

10 вересня 1944 р.

Дорога Кітті!

Пробач за довге мовчання. Три дні нас везли з Вестерборку і привезли в Аушвіц.

Уяви таку картину: у кожен товарний вагон помістили по 75–100 в'язнів. На підлозі лежало трошечки сіна, а в кутку стояло відро, яке слугувало за туалет. У вагоні страшна задуха, повітря майже немає, дихаємо ротом, як риба, що опинилася на березі. Повітря надходило тільки через невеликий отвір у стелі. Багато людей іще з табірних часів Вестерборку страждали на дизентерію. Старі та хворі, бувало, помирили просто в дорозі. Ось у таких умовах нас везли в Аушвіц. Добре, що ми всі їхали разом:

В'їзд до табору Аушвіц.

Франки, ван Пельси та Пфедфер. Ще до того як опинилися на німецькому кордоні, трапився випадок, про який я постійно думаю в дорозі. Поїзд раптово зупинився в полі. Виявилося, що шестеро сміливців видовбали отвір у підлозі й вирішили на повному ходу втікати. Один із них загинув одразу, одному чоловікові відірвало руку, а ще зовсім молода дівчина пошкодила обидві руки. Цих нещасних залишили в Голландії, а всіх решту загнали знову до вагона. Постійно в голові одна думка: що буде з усіма нами? У чому моя провина? За що нас переслідують німці? Мені так і хочеться голосно кричати про те, що я ж теж народилася в Німеччині!

Коли потяг зупинявся, нам видавали трішечки хліба та варений буряк. Води на всіх не вистачало, постійно хотілося пити. Поїзд зупиняли за межами станцій, у полі. Ми ніяк не могли дізнатися, куди ж нас везуть. Інколи стояли годинами. Солдати охорони ходили вагонами й вимагали віддати їм золото, гроші та коштовності. Але звідки те все могло в нас узятися після стількох обшуків?! Деякі з «пасажирів» викидали крізь отвір у стелі малесенькі записки своїм рідним, сподіваючись, що той, хто їх знайде, передасть адресатові. Сонце палило, наче сказилося. Навіть уночі було жарко. Вагони були

переповнені; жодної можливості всім разом сісти на підлогу, тому багато людей стояло, ледь тримаючись на ногах. Відро з нечистотами виливали тільки на зупинках, але частіше воно лишалося переповнене і страшенно смерділо, додаючи «ароматів» у вагоні. Уночі майже ніхто не спав. Усі були налякані невідомістю, та й сморід не давав змоги заснути. Люди кричали, сварилися, плакали, співали і сміялися, наче з'їхали з глузду. Мама знову впала в якийсь транс. Мовби не помічала того, що діється навкруги, і лише намагалася при світлі маленького ліхтарика, який дивом у неї не відібрали, зрізати із синього комбінезона червону табірну нашивку з номером. Я дивувалась, як це моя чесна матуся зуміла приховати цей комбінезон із Вестерборку! Вона казала, що зрізавши цей номер, перестане бути ув'язненою. Я постійно намагалася бути поруч із батьками й Петером.

Бракувало повітря. Кожен намагався знайти шпариночку між дошками вагона й дихати, дихати, дихати! Люди непритомніли від спраги. Сморід у вагоні стояв страшний. Частина – просто лежали на підлозі й марили. Багато з таких уже ніколи не підвелися на ноги. Нарешті пізно ввечері наш потяг зупинився. Загавкали собаки, двері відчинились, і ми почули наказ: «Євреї, виходьте! Швидше, швидше, не гаємося!». Вокзал, куди ми прибули, освітлено було яскравими прожекторами. Після трьох днів темряви й смороду ми всі втратили відчуття реальності. Вагонами забігали німецькі помічники з військовополонених: вони виганяли новоприбулих, викидали з вагонів речі, сумки, валізи й складали все це великими купами. Поруч розміщували тіла померлих під час переїзду. Почулася команда: «Жінки – ліворуч, чоловіки – праворуч!». Усіх чоловіків, серед

яких були мій татусь, Герман ван Пельс, Петер та Фріц Пфедфер, відігнали в кінець вокзалу. У мене перед очима ще стоїть цей жах – коли мама вчепилася в тата, а її відривали від нього. Я бачу матусин божевільний погляд і чую крик: «Отто! Як же нам без тебе жити?!». Татусь, якого тягнули два охоронці, лише встиг востаннє глянути мені у вічі, його губи щось шепотіли, але я цього вже не почула. Я проводжала поглядом батька і свого коханого Петера, не знаючи, чи побачу їх іще колись. Почула, як один із німецьких офіцерів пожартував, що з них зроблять мило. Я не зрозуміла цього жарту – вирішила, що він просто не протверезів після вчорашнього. Усіх жінок вишикували у п'ять рядів перед вокзалом. Нарешті з'явився гарний офіцер у зеленій формі. Він був наче з німецького плаката, що зображав зразкового воїна Вермахту. Я лише почула, як один з охоронців шанобливо звернувся до нього: «Гер доктор Менгеле!». Але здавалося, що саме він тут головний. Офіцер був одягнутий як із голочки. Чистенький, високий, гарний. Він ішов повз нас і тицяв нагайкою, промовляючи: «Праворуч, ліворуч». Людину, на яку вказував, охоронці відводили вбік. Усіх жінок і дітей, що прибули разом із нами, поділили на дві колони. В одну потрапили діти до 15 років, старі та хворі жінки. А в іншу, де опинилася я разом із Марго, – ті, хто мав вигляд кращий. Потім уже виявилося, що я була наймолодшою серед них. Гучномовці на стовпах постійно повторювали, що до табору йти майже цілу годину, тому всіх хворих і малих дітей просять зібратися наприкінці платформи, де для них приготовано вантажівки. Почався рух невідомо куди. Із розмов німців між собою я дізналася, що з 1019 людей, які прибули цим ешеленом, 549 осіб відразу повезли до табору машинами. Жінок, серед яких були й ми з

Ворота табору Аушвіц.

мамою та Марго, погнали пішки доволі швидким кроком. Виявилося, що табір міститься за три кілометри від вокзалу, на який нас привезли. Уже було досить світло, і коли нас завели в табір, я прочитала на воротах напис: «Arbeit macht frei» («Праця робить людину вільною»). Саме так називався роман Лоренца Діфенбаха – одного з улюблених письменників фюрера Німеччини.

25 вересня 1944 р. Моя люба Кітті!

Не маю сил не те що писати, а навіть про щось думати. У голові одне: що з'їсти й де сховатися від холоду.

Нарешті ми дізналися, що опинились у таборі Аушвіц-II (Біркенау). Навколо був паркан із залізних прутів, якими пропущено електричний струм, а через кожні кількадесят кроків – вишки з охоронцями. Ось і мій новий дім. Але житиму в ньому я вже без тата й Петера.

Аушвіц – один із концентраційних таборів, які створила на окупованих територіях Німеччина, один із безлічі... Найжахливіший і найбільший. Повір, але я заздрю тим, кого вбили в перший день нашого приїзду до Аушвіцу. Їм поталанило більше, ніж тим, хто залишився жити і страждати.

Їхні муки завершилися в газовій камері, а тіла спалили в крематорії. Те, що пережила я за цей місяць карантину, нормальній людині важко навіть уявити. Дантове пекло здається просто жартом порівняно з тим, що діється в Аушвіці. Усе це називається «карантин»...

Після селекції, яку провів Менґеле, нас розлучили з чоловіками. Я тобі вже розповідала, як нас поділили на групи ще на пероні вокзалу. Потім я дізналася, що лише третина з новоприбулих потрапляє до табору, решта прямує до своєї смерті – в газові камери. Багатьом євреям, які їхали в нашому ешелоні, навіть видали проїзні квитки з написами німецькою мовою. Деякі ешелони не перевіряють і зразу відправляють до крематоріїв.

Німецькі офіцери й солдати намагаються взяти участь у цих акціях, бо отримують за це додатковий пайок (200 г горілки, 100 г ковбаси, 5 цигарок та хліб).

Нашу колону погнали до місця, де нам тепер жити. Коли пройшли крізь ворота з написом, нас вишикували на величезному плацу, який називається «Appelplatz» і розрахований на 20 тис. осіб.

Але я раділа тому, що ми й надалі жили, адже не стали б нас убивати після всієї цієї колотнечі! Деякі жінки плачуть, бо охоронці запитували, чи встигли вони попроситися зі своїми чоловіками та близькими, бо тих відправили в газові камери! Невже це правда і я більше ніколи не побачу Петера й тата?

Навколо цієї площі колючий дріт під напругою з табличками: «Гальт! Стей!». А посеред плацу – чудова клумба з дивними квітами. Край неї – берізка, біля якої перевіряли списки тих, хто повернувся в табір після роботи за його межами. Біля неї людина востаннє чула власне ім'я, яке

потім заміняли на табірний номер. Перед нами виступив комендант Аушвіцу Рудольф Гесс, він заявив, що ми прибули в концтабір, із якого є лише один вихід – труба крематорію. Після цього нас погнали до барака № 26, де ми роздягнулись і пройшли процедуру з лазнею та перукарнею, яка супроводжувалася побиттям і криками. Після прибуття нам не дали змоги оговтатись і перепочити. Усім наказали йти в лазню і пройти дезінфекцію. Перед входом до лазні наказали роздягнутися, загнали під крижаний душ, потім зголили все волосся, не лише на голові, а навіть на лобку та під пахвами. Це було огидно й образливо, коли чужі холодні пальці мацають тебе повсюди, а ти почуваєшся лялькою в руках допитливого підлітка, яка нічого не вдіє. Я стояла лиса й гола перед цими людьми – зовсім незахищена. Мені здавалося, що я втрачаю особистість, перетворююся на ніщо. Саме так і було. Нам видали «новий одяг» – мішок із хрестом на спині – та грубі, важкі черевики. На цьому наші поневіряння не завершилися: тепер ми потрапили в руки канцелярських пацюків, які знову й знову перевіряли персональні дані, заповнюючи картки та фотографуючи нас в анфас і профіль. А потім ці кати витатували на моїй руці табірний номер. Боже, як це боляче! Потім ми прощалися із власним ім'ям назавжди. Кожному на лівому передпліччі наколювали кілька цифр. Проводили цю болісну процедуру за допомогою металевого штемпеля з довгими іржавими голками. Тепер єдиною ознакою нашої персони ставав цей номер. Ми перетворилися на «цугангів» – новоприбулих в'язнів табору, ім'я яким легіон. Але для тебе, моя дорога Кітті, я залишатимуся завжди Анною Франк! Такий самий номер – на шматку тканини, який я мусилашити на свій верхній одяг. Пощастило тим, хто

його отримав. Уявляєш, як має почуватися те, що колись звалось людиною, надягаючи на себе брудні й пошматовані речі, ношені тисячами інших людей до їхньої загибелі! А потім, після мене, це лахміття зігріватиме інших нещасних. Окрім цього, під номером нашивали трикутник-«вінкель»: політичним в'язням – червоний, карним злочинцям – зелений, антисоціальним елементам, циганам та повіям – чорний, свідкам Єгови – бузковий, гомосексуалістам – рожевий. Усередині трикутника мала бути вписана перша буква назви тієї держави, громадянином якої був в'язень. Окрім цього, євреї мали нашити жовтий трикутник, який разом із «вінкелем» утворював шестикутну зірку Давида. Нас привезли, наче худобу, в товарних вагонах до табору, а тепер ще й ставили тавро, як тій-таки худобі десь на ранчо або фермі.

Тепер я втратила і своє ім'я, яке замінив цей номер. Деяким дівчатам зранку перебивали номери, бо хтось там уночі помилився.

Голі й мокрі, ми стояли на холодному вітрі, що пронизував до кісток, поки нам видавали замість одягу якесь жакливе шмаття. Раніше вручали спеціальні смугасті лагерні роби, але тепер у хід пускають усе, що залишилося після селекцій і чисток. Близну міняють дуже рідко, та й хто її пратиме? Для кого? Більшість із нас чудово знає, що жити залишилося три-чотири місяці. Походимо і в смердючій або зовсім без неї!

Після всіх цих процедур нас знову вишикували й погнали за кілька кілометрів у жіночий табір Аушвіц-II, або Біркенау. Через кілька годин ми нарешті потрапили в барак № 29. Уяви собі, Кітті, довге вузьке приміщення метрів 45 завдовжки й метрів дев'ять завширшки. Тут є умивальник і примітивний туалет. Весь барак заставлений нарами з необроблених дощок у кілька

ярусів. На них покладено жакливі матраци з напівзотлілої смердючої соломи. Із цих матраців інколи на голови тих, хто лежить ярусом нижче, стікають випорожнення хворих жінок, яким несилало встати. На кожному матраці спало по тричотири особи, до приміщення, розрахованого на 40–50 осіб, набивалося більш ніж 700 в'язнів. Старожили розповідали, що до війни в наших бараках були конюшні польської армії. Інколи я заздрю тим коням, які жили в кращих, ніж ми, умовах. На одних нарах мало розміщуватися по вісім жінок. Спати доводилося лише на боці. Солому для матраців брали зі стріх зруйнованих сараїв. Вона була сира і страшенно смерділа. Верхні нари були збиті із грубих дощок. Між ними існували отвори, в які постійно на тих, хто лежав поверхом нижче, сипалися солома і сміття. Замість подушок ми клали своє взуття й шапки. Нари стоять так близько, що на них можна тільки лежати. Одну ковдру видавали на п'ятьох в'язнів. Нам навіть не дісталася місця на нарах, і ми вимушені були спати на підлозі, заллятій нечистотами. У таких жакливих умовах нам тепер перебувати цілі три тижні карантину, щоб не занести в табір якоїсь хвороби. Двері цієї в'язниці відчиняться лише через 24 дні, щоб ми познайомилися з іще більшим жахінням цього пекла... А до всього тут була безліч величезних пацюків, що нікого не лякалися і просто бігали по тілах людей, які лежали на нарах. Інколи в того, хто вмирав уночі, до ранку ці істоти вигризали півобличчя.

У карантині новоприбулі мали провести шість – вісім тижнів, але інколи цей термін скорочувався, бо постійно потрібні були нові робочі руки замість тих, хто не витримав знущання і вмер, діставши змогу, як і обіцяв комендант табору в перший день, стати вільним

і вийти назовні крізь трубу крематорію. Весь час карантину ми не працювали, і саме тому нам видавали мізерні пайки. Метою нашого перебування там було не так захистити табір від хвороб, привезених новоприбулими, як просто зламати нас фізично і психологічно. Усе, хоч би що ми робили, було «погано». І за свою «тупість» ми мали плигати, повзати, перекидатися, ходити навколішках по гострих камінцях, знов і знов шикуватися. Після всіх цих фізичних вправ – марширували і співали. Наші бідні босі ноги (взуття ми мали берегти й тому не носили його) ступали по битому склу, гострих шматках цегли, що різали й дряпали. Але за якусь затримку до бідолашної жертви підбігали капо чи наглядачки й лупцювали палицями або ж батогами. Слабкі, повні й старі люди непритомніли, у багатьох не витримувало серце. Але коли ми відтягували до барака знерухомілих, усе починалося знову. Ми почувалися зацькованими на полюванні дикими звірами, які в розпачі не знають, куди їм бігти, як урятуватися від собак і мисливців.

У наших карантинних бараках створювалися органи табірної самоврядування, усі посади діставали переважно колишні карні злочинці. До «команди» входили блокові наглядачі та штабові (камерні). А ось під час роботи за нами наглядали капо та їхні заступники. Усі ці люди просто зі шкіри лізли, щоби сподобатися своїм господарям і чимдовше протриматись у таборі. Але майже всі вони потім розділяли долю тих, із кого знущалися. Часто вранці таких «активістів» знаходили мертвими, і жоден із нас навіть «не здогадувався», за що і хто вбив цих тварюк. А що ти сказала б зробити із людьми, які самі були в'язнями і знущалися з інших в'язнів? Наша староста блока кричала нам: «Ви усі прибули сюди, щоб померти, і я докладу всіх зусиль, щоб

допомогти вам у цьому!». Найжахливіше в таборі навіть не робота, а щоденні перевірки на плацу. Двічі на день, уранці та ввечері, нас шикували шеренгами по 10 осіб і починали рахувати, щоб установити чисельність в'язнів у кожному бараці. Під час цієї процедури ми мусили стояти з непокритими головами, випроставши руки вздовж тіла, й не рухатися. Кілька разів стояли навколішки, з піднятими руками. Постійно хтось збивався з рахунку, і все починалося знову. Розповідають, одного разу така перевірка тривала 19 годин. Після того як перелічать усіх на плацу, починають виводити й рахувати хворих із бараків. А наостанок – виносити тіла померлих і складати перед ним. Номери всіх небіжчиків уписували в спеціальну книгу – «тотенбух». Уяви наш жах, коли ми побачили це вперше! Але до всього звикаєш, тож потім уже не звертаєш уваги на те, що коїться навколо тебе. Ось я стою і пишу тобі листа, інші – моляться або думають про щось своє. Старожили добре знають, що в таборі треба намагатися не потрапляти нікому на очі зайвий раз, слід бути непомітним, як сіра миша. Під час перевірки краще зайняти місце десь посередині – це захист від побоїв та холодного вітру. Увесь цей «спектакль» проводиться лише з тією метою, щоб ми втратили впевненість у завтрашньому дні, щоб занепали духом і перетворилися на худобоподібну масу. Стадо, яким можна керувати і примусити мовчки виконувати будь-яку роботу. Я чула, в таборі є навіть спеціальна псарня, де тримають кількадесят собак, які мають стерегти «отару» в'язнів під час роботи, щоб звільнити наглядачів від цього важкого обов'язку. Дехто, не витримавши знущань, кидається на колючу дротяну загорожу під напругою. Про таких тут кажуть «пішов на дріт». А про того, хто помер

і його тіло спалили в крематорії, – «вилетів у трубу». Є серед нас «мусульмани» – люди, що нагадують ходячі скелети і втрачають контроль над своєю психікою. Ці нещасні добами блукають по бараку й не помічають, що діється навколо. Колись ми з Петером розробили на горіщі жартівливий «Проспект-путівник по тимчасовому притулку євреїв та подібних осіб». Я спочатку хотіла розробити такий самий по цьому жахливому місцю, де перебуваю, але зрозуміла, що це буде блюзнірством стосовно тих, хто тут загинув.

30 жовтня 1944 р. Дорога Кітті!

Як я і передбачала, 7 жовтня пройшов відбір жінок для роботи на збройній фабриці. У мене почалася короста, і я була направлена в санітарний барак, тож не потрапила в цей список. Тоді Марго й мама відмовилися залишати мене. Усі навколо кажуть, що ми зробили дурницю. Але вибору в нас не було. Ми знову побачили Янгола Смерті – доктора Менґеле.

За місяць у карантині ми багато чого почули про цю людину, яка зовні нагадувала кіноактора, а в душі була справжнім Дияволом. Вона стала місцевою легендою. Гауптштурмфюрер СС Йозеф Менґеле – гарний, статний чоловік, завжди підтягнутий і чемний, мрія кожної німецької жінки. Він прибув до Аушвіцу навесні 1943 р. й дістав призначення лікаря в «циганському таборі». Коли там почалась епідемія тифу, він наказав знищити в газовій камері всіх в'язнів цього барака – понад тисячу людей! Іншого разу, коли захворіли жінки в іншому бараці, – наказав відправити на селекцію 750 жінок: і хворих, і здорових. Саме після цього він став головним

лікарем Біркенау. Наваксовані до блиску чоботи. На грудях – Залізний Хрест, який він отримав на фронті. Мугикає собі приємним голосом арію з оперети. У руках тримає нагай, яким, наче диригентською паличкою, ділить прибулих на дві групи: «links oder rechts» – ліворуч або праворуч. Лише відсотків 30 здобували право на життя. Майбутнє решти було визначене, і їм недовго залишалось жити в цьому світі. Але саме в його руках була доля кожного з в'язнів Аушвіцу. Він проводив селекцію: відділяв здорових від хворих, тих, хто міг ще працювати, від тих, чия дорога була лише в газову камеру. Напевне вважав себе Богом або рівним Йому. Коли бачив близнюків, його погляд загорявся дивним полум'ям. Розповідали, що він був чудовим хірургом і проводив страшні експерименти на живих людях, вирішуючи два завдання. З одного боку – домогтися, щоб євреї, цигани та інші «напівлюди» менше розмножувалися (найкраще стерилізувати їх від народження, щоб у них ніколи не було дітей). А з іншого – збільшити народжуваність серед арійських жінок, які мали дарувати Райхові якомога більше близнюків і тим самим виконувати свою місію в цьому світі. Своїх жертв він називав «піддослідними кроликами». Серед його улюбленців була єврейська родина карликів із Румунії, яким він створив найкращі умови існування в таборі. Він називав їх іменами гномів із казки про Білосніжку. Ці маленькі створіння щовечора грали на музичних інструментах і співали для Менґеле. Шепочуть, що кабінет Янгола Смерті в 10-му корпусі був заставлений пробірками з дитячими очима. А про те, що він виробляв із близнюками у своїх божевільних дослідах, я тобі навіть не розповідатиму, бо просто не хочу вірити, що смертна людина на

таке здатна! Ніхто з нас не був у страшному 10-му блоці, але світ повниться чутками, в які навіть не віриться. І стіни мають очі та вуха. Особливо тут. Одна жіночка розповідала, що маленьких близнюків він підгодує, завалює шоколадом та іграшками, катає на авто територією табору, дозволяє носити їхній власний одяг та мешкати в окремому блоці з усіма зручностями, щоб вони звикли до його особи, а потім проводить над ними свої жахливі досліди й живцем розтинає їхні бідні дитячі тільця. В одному із блоків Біркенау працює Ірма Грезе, яка мріє після війни стати кінозіркою. В'язні прозвали її Прекрасним Чудовиськом, або Білявим Дияволом. А тут, у таборі, вона спеціально по кілька днів не годує своїх лютих псів, щоби потім нацькувати їх на беззахисних людей. Її улюблена розвага – стріляти в натовп в'язнів, наче на полюванні або в тирі, вбивати просто так. Ірма завжди в руках тримає особливу нагайку, зроблену з людської шкіри, і хвалиться, що може вбити єврея лише одним її ударом. Кажуть, що Менгеле й Ірма Грезе – коханці. Два чоботи пара. Лікар Смерть і Білявий Диявол – чудова пара!

А одного разу ми почули, що провели селекцію серед дітей, які перебували в окремому бараці. Установили планку на висоті 120 см. І змусили проходити під нею. Якщо пройшов під планкою – смерть, якщо зачепив головою – поки що живи.

Друга жінка розповідала, що до нашого «чудового лікаря» на підвищення своєї кваліфікації приїздять такі самі садисти з інших таборів. Особливо запам'ятався приїзд Ільзи Кох – Бухенвальдської Відьми, або Фрау Абазур. Вона використовувала вироблену шкіру вбитих чоловіків із татуванням для створення різноманітного домашнього начиння,

чим надзвичайно пишалася. Своїх друзів вона навчала, як перетворити людську шкіру на екзотичні палітурки книжок, абажури, рукавички або скатертини для столу. Тепер ти уявляєш, мила Кітті, де я опинилась і що на мене чекає.

Тих, кому не пощастило (чи навпаки?), відводили до газових камер, там убивали в душових газом, яким до війни труїли шкідників, а потім спалювали тіла в чотирьох крематоріях. День і ніч над табором стоїть страшений сморід від людських тіл, які горять на відкритих вогнищах або в крематорійних грубах. Узагалі територія табору – справжні володіння Смерті. Ніде ані дерева, ані травиночки, навіть птахи обминають його. Усе навкруги мертво й засипане чорним попелом із крематорію. Навіть повітря тхне смертю.

Як я тобі писала, після закінчення карантину ми опинилися на території жіночого табору. Щоранку нас тримали хвилин сорок на плацу, ввечері, коли ми поверталися після роботи, ці перевірки могли сягати і п'яти годин. Тільки Бог знає, звідки в нас бралися сили пережити це все. Наша робота складалася з того, що ми розкопували величезне поле. Праця наша була зовсім нікому не потрібна, але наглядачі кричали на нас і примушували працювати швидше. О пів на першу нам приносили їжу – зеленкуватий суп, у якому щось плавало. Жінки казали, що в це пійло спеціально додають щось, щоб припинити в нас місячні й викликати дизентерію. Півгодини ми сиділи, відпочиваючи, на холодній сирій землі, а потім працювали ще шість годин, після чого поверталися в табір. Води майже не давали, дуже хотілося пити. Коли йшов дощ або сніг, ми висували язика й намагалися хоч так ухопити трішечки вологи. Багато з нас після таких експериментів

мали застуду. Дорога назад, у табір, була ще жахливіша. Тепер ми мусили на тачках везти тіла померлих і напівживих жінок, які вже не мали сил пересуватися. Потім знову вечірня перевірка, яка тривала кілька годин. На вечерю давали шматочок хліба з маргарином і квартиру ерзац-кави. Я була наймолодша за віком у нашому блоці, але саме мені доручили розподіляти хліб, і я намагалася робити це чесно, щоб усі отримали однакові шматочки. О 10-й, якщо вечірня перевірка не була занадто довгою, двері бараків зачинялися до ранку. Ніхто з нас не знав, що чекає на нього завтра. Наше життя завмирало, і всі намагалися хоч трошечки поспати й зігрітися. Виходити з барака до вбиральні вночі не дозволялося. Для цього стояли відра, переповнені нечистотами. Ніч тривожили стогони ще живих та крики помираючих людей. Багато хто розмовляв уві сні. Майже всі ворухать щелепами, їм сниться, що вони досхочу їдять. І сниться завжди лише їжа. Смачна, корисна їжа, якої так багато...

І втекти із цього пекла просто не було можливості: бо в такому разі вбивали всіх в'язнів барака, і ми всі це чудово знаємо. Щодня ми проходимо повз шибениці, на яких висять тіла порушників дисципліни й порядку в таборі. А на скорчені трупи тих, хто намагався втекти, прикріплюють табличку з написом: «Привіт, привіт! Ми знову тут!».

Побоючись епідемії, нас примушували перебирати свій одяг, вишукуючи воші. На кожному кроці висіли плакати: «Воші – твоя смерть!». Інколи проводили дезінфекцію в бараках, але це не дуже допомагало. Воші просто «ходили пішки», і порятунку від них не було. Умивальники з холодною водою стояли тільки на вулиці. А мила нам узагалі не видавали.

В'язень жив у таборі в постійному страху. Ми боялися есесівців, боялися в'язнів, поставлених керувати нами. Боялися захворіти, бо дуже добре знали, що ніхто нас не лікуватиме. Боялися селекцій, після яких прямий шлях у газову камеру. Боялися, що в нас украдуть особисті речі або прихований шматок хліба. Багато жінок, упевнених, що наступний день вони не переживуть, ішли до дроту під напругою. Уранці під час шикуння завжди було чути постріли біля огорожі. Це їх розстрілювали вартові на вишках. І найжахливіше, що поруч із цим пеклом у десятках бараків на складах «Канади» зберігалися майно, харчі, цінні речі, які відібрали в новоприбулих людей. І все це не встигали відправляти до Німеччини, такі потрібні всім нам речі валялися під дощем і снігом. Розповідали, що золоті зуби, які виривали в померлих, переплавляли на кілограмові зливки й вивозили до Райху. Навіть попіл спалених трупів використовували як добрива. Ніщо не мало пропасти в цьому конвеєрі смерті! Ніщо!

Одного разу ми проходили повз газові камери й побачили багато дітей, певно, з Угорщини. Вони, наче маленькі янголята, стояли й чекали своєї черги полетіти на небо. Бачила б ти їхні очі! Цілу ніч я проплакала, пригадуючи тих дітлахів. Це було востаннє, коли я плакала. Щодня ми зустрічалися зі смертю і просто перестали її помічати. Сприймали все, що коїлося навколо нас, як просте природне явище: дощ, вітер або сніг. Мама, коли вперше побачила, як на машині везли до крематорію оголені трупи, проплакала цілу ніч. Удруге, коли вона це помітила, спитала: «Що, знову?». А втретє навіть не поглянула в той бік. Щоправда, кілька днів тому, коли ліквідували циганський табір, ми бачили, як зовсім роздягнутих циганських дівчаток

відкритою вантажівкою повезли в бік газових камер. Оце було справді жахливо.

Ми тепер завжди разом: я, Марго й мама. Яка ж я була дурепа, коли писала там, у сховищі, погане про мою золоту, чудову матусю! Вона дбає про нас, десь знаходить щось попоїсти й ділиться з нами своєю пайкою. Ми з Марго відмовляємося від цього подаруночка, але хіба мама не примусить своїх дітей послухатися?!

Через кілька днів я захворіла на коросту, все тіло вкрилося гнійничками, було дуже боляче, і мене відправили в санітарний блок. Марго пішла туди разом зі мною. Матуся потім розповіла нам, як намагалася вирити нірку під стіною санітарного барака і в неї нічого не виходило. Тоді вона за скоринку хліба попросила це зробити іншу жінку – і тепер могла говорити з нами й передавати щодня щось смачненьке. А одного разу трапилося справжнє диво: Марго в солом'яному матраці знайшла платиновий годинник. Як він там опинився? Дуже просто: якась хвора дівчина чи жінка сховала його, сподіваючись потім обміняти на щось їстівне. Певно, вона померла, а схованка залишилася. Ми передали цей годинник мамі, і вона обміняла його на цілий буханець хліба, сир і ковбасу. Ми дуже зраділи цьому скарбові і з'їли все до крихти. Ми лежали з Марго на підлозі, голі, бо одяг у хворих забирали, й ситі. А навколо нас усі говорили лише про їжу – від цього можна було з'їхати з глузду!

А 30 жовтня оголосили чергову селекцію. Ми тільки вийшли із санітарного барака й розуміли, що це наш шанс вибратися звідси. Не важливо куди, аби вибратися! Нас палицями вигнали на плац, але не повели на роботу, а примусили зовсім роздягнутися. Що таке сором, ми вже давно забули. Так ми простояли день, ніч і ще

один день. Іноді нам кидали зацвілі шматки хліба. Нарешті перевели у великий зал, де було дуже тепло. І знову з'явився Доктор Смерть. За його наказом нас спочатку зважили, а потім оглядали, наче купували худобу, зазираючи в усі місця. Я дивилася прямо перед собою, підштовхнула Марго, щоб вона випрямилася. «Ліворуч!» – пролунав вирок Менгеле. А матуся була відправлена направо. Вона кричала: «Діти! Мої діти!». Але їй швидко затулили рота й потягнули до машини, що мала їхати в бік газових камер. Усе. Тепер ми залишилися тільки вдвох у цьому світі. Як важко втрачати батьків! Як важко не знати про їхню дальшу долю. Живі вони чи мертві? Вбили їх чи й далі знущаються з їхніх тіл і душ?! Господи, коли ж це все скінчиться?! Я більше не хочу жити! Тепер дуже добре знаю, що інколи краще бути відібраним у шеренгу, яка йде до крематорію, ніж знати, що тебе обирають лише з метою продовжити твої страждання.

15 лютого 1945 р. Моя дорога Кітті!

Я знову змінила місце мешкання. Тепер листи й подарунки треба надсилати на поштову адресу: Північна Німеччина, Нижня Саксонія, місто Берген, табір Берген-Бельзен, Анні Франк особисто в руки.

30 жовтня до нас у 29-й барак завітав Янгол Смерті Йозеф Менгеле, пам'ятаєш, я розповідала тобі про цю людину? Він провів чергову селекцію і відібрав 634 жінки, наказавши перевезти нас у Берген-Бельзен. Чотири дні нас знову везли в переповненних вагонах. Було страшенно холодно, а їсти зовсім не давали.

Пізніше ми дізналися, що радянські війська вже за 100 км від Аушвіцу, тож німці почали

знищувати сліди своїх злочинів. Ми розуміли, що ті, хто залишається в таборі, приречені на смерть. Серед них і наша матуся. У мене досі у вухах її крик, який лунав, коли нас із Марго відвели в один бік, а її – в інший. «Діти! Мої діти!» – це були останні слова моєї матусі, які я почула. Мабуть, її душа вже вийшла з димом крематорію і чекає на нас із Марго в небі. Навіщо нам тепер жити, навіщо триматися за життя? Долі татуся й Петера мені невідомі, але я впевнена, що вони теж загинули. Тепер ми залишилися в цьому світі лише удвох: я і моя сестра. Марго зовсім здалася, вона ледь пересувається, цілими днями лежить на нарах, не маючи сил устати. Ми з нею схожі на два скелети, обтягнуті шкірою. Наш новий табір перетворився на справжній табір смерті, де лютує епідемія висипного тифу. Щодня з бараків виносять тіла жінок, померлих уночі. Їх щораз більше. Зовсім невеселий лист ти отримаєш, люба подруго. Може бути, навіть останній. Єдине, що тримає мене на цьому світі, – моя сестра, якій іще гірше, ніж мені.

Спробую згадати про моє перебування в Берген-Бельзені. Сил уже майже немає навіть підвестися з нар... Думки плутаються... У мене висока температура... Я захворіла... Певно, тиф...

Після жахливої дороги з Аушвіцу нас повели до нового відділення табору, будівництво якого розпочалося лише у вересні. Коли нас вели з вокзалу, навколо була чудова місцевість, яка нагадувала мені Голландію. Місцеві стояли й мовчки дивилися на нас. Але цю картину псували окрики конвоїрів та постійні падіння слабких і хворих жінок. Золота Осінь і Смерть стояли поруч, узявшись за руки. Ми пройшли крізь ворота і з подивом побачили, що ніде не видно чорного смердючого диму крематоріїв.

Але й бараків не побачили – лише багато наметів, у які нас і помістили. Нам видали по ковдрі й трішечки хліба. У наметах було брудно, а запах нагадував клітки з хижакками в амстердамському зоопарку. У кожному наметі стояли нари, нам дісталися найгірші місця – на другому поверсі. Там було дуже гаряче, вночі пішов дощ – і з усіх шпарин цих старих військових брезентових наметів лило. Ми з Марго вкрилися двома ковдрами й намагалися хоч трішечки зігрітися. Якби хтось подивився на нас збоку, то подумав би, що дві маленькі хворі пташки намагаються схватися під стріхою від негоди. Підлогу й самі нари прикривав тільки прошарок соломи. У таборі була єдина вбиральня. Але потрапити туди було дуже складно: постійно її оточував натовп. Ті, хто не міг стриматися, справляли нужду просто на землю, і тому до всіх табірних «ароматів» додавався запах людських випорожнень, який перебивав усі решту. До того ж на території табору був лише один кран із водою. Не дивно, що в таких умовах люди мерли, як мухи. Тіла їхні тижнями ніхто не прибирав, і вони лежали геть-усюди. І щодня прибували нові в'язні з інших концтаборів.

7 листопада почалося щось жахливе: уночі страшенна злива й вітер повалили наші намети. Добре, що ніхто не загинув. Але яка різниця, як це відбудеться й коли? Ми стояли, скупчившись, посеред поля, доки охорона загнала всіх у приміщення кухні. Уже вранці ми дістали «нове» житло – старий сарай, набитий мотлохом і ганчір'ям. Серед цих «скарбів» знайшли вживані мішки й змайстрували з них собі чудові, «елегантні» сукні та пальта. Я спитала Марго: «Чому вони хочуть зробити з нас тварин?». Вона сумно відповіла: «Бо самі є дикими тварюками».

А потім ми завели розмову про те, як житимемо, коли все це закінчиться. Що їстимемо, які книжки читатимемо, яких хлопців любитимемо. Ці розмови хоч на якийсь час відволікали від дійсності, яка оточувала нас щодня і щохвилини. Наші нари стояли поруч із нарами двох сестер із Голландії на прізвище Бріллеслейпер. Вони теж колись жили в Амстердамі, і нам було що пригадати.

Щодня нас виганяли працювати у «взуттєвий» барак, що був забитий черевиками тих, хто пройшов через цей табір. Ми мали відривати підшви від верхньої частини взуття. Хоч це й не тягати каміння, але робота була брудна й небезпечна. Гострі цвяхи кололи руки, починалося запалення. Я дуже швидко відмовилася від цього заняття, бо долоні вкрилися гнійними ранками. Замість того блукала табором і крала все, що погано лежало, або збрала під кухню, де інколи викидали в сміття щось таке, що можна було ще з'їсти. Уяви собі, якби про ці мої «подвиги» дізналася мама! Матусю, ти там, на небі, а я все ще тримаюся за це життя й намагаюся вціліти. Навіщо? Не знаю. Просто наперекір усім, хто бажає моєї смерті, я житиму, вчитимуся, напишу свої книжки, які читатимуть діти. Але ніколи не напишу їм про той жах, через який мені довелося пройти. Я не хочу про це пригадувати. Просто викреслю ці кілька місяців життя зі своєї пам'яті. Назавжди... Якщо залишуся жива...

Одного разу в наш табір надійшла група зовсім маленьких дітей. Їх утримували в більш-менш нормальних умовах, бо не могли визначити, чи вони євреї. Ми з Марго ходили в той барак кілька разів, розповідали малюкам казки, співали пісень. Але коли Марго захворіла, нас перестали туди впускати.

Я могла б тобі годинами розповісти про злигодні, до яких призводить війна, але це наганяє на мене ще більшу тугу. Нам не залишається нічого, крім якомога спокійніше чекати кінця цього нещастя. Євреї чекають, християни чекають, уся земна куля чекає, і багато хто чекає своєї смерті. А на що нам іще сподіватися в цьому земному пеклі? Я почуваюся співочою пташкою, якій чиясь безжальна рука обірвала крильця і яка в цілковитій темряві б'ється об ґрати своєї тісної клітки. «На волю, на повітря, сміятися!» – кричить усе в мені. От якби-то раз по-справжньому голосно засміятися... Та сміятися ми майже розучилися. Ти, поза сумнівом, можеш собі уявити, як тут запитують у розпачі: «Навіщо, ох, навіщо людям війна? Чому вони не можуть жити мирно? Чому потрібно усе руйнувати?». Запитання зрозуміле, проте доладної відповіді на нього ніхто досі не знайшов. Чому щодень витрачають мільйони на війну й жодного шеляга – на медицину, на мистецтво, на бідних? Чому люди мають терпіти голод, тоді як в інших частинах світу гниють зайві продукти? Чому люди такі навіжені?

Я не вірю, що війну починають лише можновладці, уряди й капіталісти. Ні, «маленька» людина теж має тут свій інтерес. Інакше народи вже давно збунтувалися б! У людині, очевидно, є якийсь потяг до знищення, вбивства, мордування й скаженості, і доки все людство, без винятку, не зазнає великої зміни, лютуватимуть війни, й усе, що ми будуватимемо, роститимемо, доглядатимемо, буде знову з корінням вирвано і сплюндровано, а потім людство відбудуватиме все заново...

Наприкінці листопада в табір привезли Августу ван Пельс, але вона нічого не чула про мою маму й не зустрічала її в Аушвіці. Я бачила її лише

кілька разів і лише встигла спитати, чи відома їй доля Петера. Але і про свого сина вона теж нічого не знала. Якщо вижила вона, може, й моя матуся жива? Я дуже на це сподіваюся. Так за нею скучила й хочу пригорнутися до неї...

Я дуже зблизилася з Марго. Ми тепер допомагаємо одна одній вижити. Ділимо все навпіл. Особливо пильними треба бути в момент, коли роздають їжу. Зловиш гаву – лишишся голодною. В Аушвіці із цим було більше порядку – тут панують хаос і анархія.

Але навіть у таких умовах люди намагалися залишитися людьми. Я розповім тобі, як ми святкували Різдво 1944 р. За кілька днів до того почали відкладати хліб та кавовий сурогат із нашого й так жалюгідного раціону. На свята нам навіть видали по скибочці сиру, якого я не бачила й не їла вже, мабуть, сто років! Ми пішли з «гастрольними» виступами в інші бараки, де нам дали цибулину, кислі капусти й морквину – цілий скарб у наших умовах! Нишком розпалили багаття й спекли картопляне лушпиння, яке підібрали на сміттєвій купі біля кухні. А ввечері – співали, розповідали різдвяні історії і вірили, що все в нас буде добре. Одна з дівчат запитала в мене, чи вірю я в те, що мої батьки живі. Я відповіла, що вірю. Уночі я лежала, пригорнувшись до Марго, й тихенько плакала, згадуючи попередні святкування Різдва.

7 лютого я отримала маленький пакуночок від шкільної подруги, яка мешкала в сусідньому бараці. Їй через Червоний Хрест передали посилку від бабусі. Уявляю, якими очима вона дивилася на мене – примару з поголеною головою, закутану в ковдру, під якою нічого не було, тремтячу від холоду і схожу на мокру курку.

Ми домовились зустрітися ще раз наступного вечора. Я насилу вийшла на це побачення.

Марго вже кілька днів не встає з нар, у неї висока температура, вона марить уві сні. Певно, починається висипний тиф. Я чула, що хвороба ця триває 10–14 днів, а потім – або пан, або пропав. Уяви мою радість, коли подружка перекинула мені пакунок із кофтою, печивом, цукром та баночкою сардин. Поки я збиралася все це підняти із землі, бо в мене вже теж паморочиться в голові, якась жінка кинулася до моєї передачі й утекла за барак. Боже мій! Це поганий знак. У мене зовсім немає сил, щоби боротися за виживання в цьому пеклі. Якщо раніше я бігла до новоприбулих з інших таборів, щоб розпитати про долю спільних знайомих, то тепер цілий день лежу поруч із Марго. Я втрачаю уявлення про реальність. Щораз частіше знову і знову опиняюся на горищі, в нашому сховку, і шукаю свій щоденник, який кудись зник...

Я отямилася вже в санітарному бараці, куди перевели нас із Марго. Наші справи зовсім кепські, бо сюди відправляють тих, хто вже не повертається. Головне, що тут було тепло й нас ніхто не чіпав своїми шикуннями та роботою. Тут навіть видають «посилений» пайок – чайну ложку маргарину, шматочок сиру або ковбаси, чашку замітника кави й суп. Щоправда, хліба ми майже не бачимо. У санітарному бараці із санітарією було ще гірше, ніж у нашому старому, бо майже всі хворіли на дизентерію та висипний тиф, не маючи змоги дійти до туалету. А від вошей навкруги просто тісно, їх тисячі, мільйони, цих маленьких створінь, які смочуть твою кров і переносять хвороби. Нас розмістили на нарах біля дверей, тому постійно хтось виходив і входив. А я вже не мала сил кричати: «Двері! Зачиніть за собою двері!».

Висипний тиф доволі неприємна хвороба, яку розносять воші та кліщі. Постійно – висока

температура, жахливі болі в голові, усе тіло трусить і ломить. Через кілька днів виникає рожевий сип, я зовсім не розумію, що діється зі мною, мова стає поспішною, настрої постійно змінюються – від збудження до апатії. Через величезну кількість вошей, які ховалися в рубчиках одягу, я викинула його весь, тепер на голе тіло надягнула ковдру, в якій посередині проробила отвір, наче в пончо. А вчора я прийшла до тями й не побачила біля себе Марго. Мої сусідки розказали, що вона вночі впала з другого поверху нар, дуже сильно вдарилась і цілу ніч пролежала на холодній підлозі. Уранці її захололо тіло відтягнули до гори трупів, що лежали навколо санітарного барака. Ці трупи вже ніхто не ховав, просто складали один на один... Я так і не встигла з нею попрощатися. Марго, ти була мені не лише сестра, а й справжня єдина подружка, яка завжди підтримувала мене після арешту. Правду кажуть люди: «Друг пізнається в біді». Мені треба було прожити поруч із Марго п'ятнадцять років, а щоб по-справжньому пізнати її, вистачило семи табірних місяців. Без тебе, Марго, немає сенсу жити далі. Тепер у мене на світі залишилася тільки ти, Кітті!

Данте не треба було видумувати своє пекло. Ось вони, всі кола пекла – довкруг мене. Чоловік кусає шматок хліба й не помічає, що в ньому повно хробаків... Гола жінка миється в холодній воді, а біля її ніг у калюжі лежить трупик немовляти... В'язні такі виснажені, що не розібрати, де чоловіки, а де жінки. Вони нагадують ходячі скелети... Трупи валяються навкруги цілими штабелями по кілька днів... Мертві й живі лежать на одних нарах. Пекло, яке створили на землі такі культурні німці. Німеччина, що так пишалася своїм бароко, тепер може пишатися своїми бараками. Ось і закінчилася культурна еволюція

Німеччини під керівництвом Гітлера – від бароко до бараків. Сумно й огидно... А я ще вважала себе німкеню!

Перед тим, як людина помре, все життя справді проходить у неї перед очима. Саме це й називається життям. Відчуваю, що дуже скоро і я вирушу туди, де на мене чекають мої дорогі й улюблені Марго, мама, татусь, Петер... У мене більше немає сил щось робити... Волосина, яка тримала мене в цьому житті, зі смертю Марго урвалася... Я більше не маю сил жити... Мені тепло й добре... Боже, як же хочеться померти! Боже, як же мені хочеться жити... Я іду до вас, мої рідні...

Анна Франк, травень 1942 р.

Анна і Марго Франк, 1941 р.

Постфактум

Мабуть, саме так мала скінчитися ця історія. Історія про життя і смерть 15-річної Анни Франк, яка залишила про себе на згадку щоденник із записами. Не може бути роману без кінця, не має моя розповідь закінчитися на півслові, як щоденник Анни.

Коли 15 квітня 1945 р. британські війська ввійшли в Берген-Бельзен, вони побачили жахливу картину: покинуті напризволяще, в табірних бараках там помирали 35 тис. в'язнів, які дочекалися визволення. Німецькі офіцери й поліцаї, які не встигли втекти, своїми власними руками мусили рити могили для 10 тис. померлих від епідемії тифу. Десь у такій самій глибокій траншеї – братській могилі – лежать тіла Марго й Анни Франк. Щоб запобігти поширенню епідемії, всі бараки на території Берген-Бельзену було спалено.

На жаль, усі люди, які взяли «посильну» участь у знищенні цієї дівчинки, починаючи від чоловіка, який виказав схованку, й закінчуючи Янголом Смерті, пережили війну й померли через багато років після неї. Вони так і не зазнали покарання за свої злочини.

Доля тих, хто переховувався на горищі в Амстердамі, була трагічнішою:

1. **Анна та Марго Франк** померли від тифу в лютому-березні 1945 р. в таборі Берген-Бельзен.
2. **Едіт Франк** (мати дівчат) померла від голоду й виснаження в жіночому таборі Аушвіц-Біркенау 6 січня 1945 р., за 10 днів до свого

45-річчя й лише за 21 день до визволення табору.

3. **Герман ван Пельс (ван Даан)** знищений у газовій камері Аушвіцу 5–6 вересня 1944 р., відразу в день приїзду до цього табору.
4. **Августа ван Пельс** 9 квітня 1945 р. відправлена з Аушвіцу через Берген-Бельзен у Бухенвальд, а потім у Терезієнштадт. Дата її смерті невідома.
5. **Петер ван Пельс** помер 5 травня 1945 р. в таборі Маутгаузен за три дні до визволення, у віці 18 років.
6. **Фріц Пфеффер (Альберт Дуссель)** помер 20 грудня 1944 р. в таборі Ноєнгамм у віці 55 років.
7. **Отто Франк** (батько дівчат) дочекався визволення Аушвіцу радянськими військами 27 січня 1945 р. Він був єдиний, хто вижив, з усіх людей, які намагаючись обдурити свою долю, переховувалися на горищі. Помер 19 серпня 1980 р. у віці 91 року в Швейцарії. Саме він оприлюднив щоденник Анни.

Як вона жила, як померла – не мені судити про це. Я зробила все, що могла, щоб відтворити її щоденник. Якщо люди пам'ятають про її коротесеньке життя й зовсім не героїчну смерть, то це комусь потрібно.

Війна – це не тільки людські жертви, втрати в бою, це й моральні втрати, це насамперед понівечене, покалічене дитинство, відчай і горе матерів. У всі часи, в усіх війнах були вбиті й полонені, але в жодній так не страждали діти. Лев Толстой писав, що війна – це безумство, а діти на війні – подвійне безумство.

«Что есть у нас дороже наших детей? Что есть дороже у любого народа? У любой матери? У

любого отця? А хто сосчитаєт, сколько детей убивает война, которая убивает их дважды? Убивает тех, кто родился, и убивает тех, кто должен был прийти в этот мир. В «Реквиеме» белорусского поэта Анатолия Вертинского над полем, где остались убитые солдаты, звучит детский хор – кричат и плачут нерождённые дети. Они и по сей день кричат и плачут над каждой братской могилой», – писала лауреатка Нобелівської премії в галузі літератури Світлана Алексієвич у книжці «Останні свідки». Ніхто не знає точно, скільки дітей загинуло в роки Другої світової війни. Серед 6 млн євреїв, знищених у 1939–1945 рр., діти у віці до 15 років становили 1,5 млн осіб. Дітей убивали в Бабиному Яру. Діти вмирили в газових камерах Аушвіцу, в єврейських гетто, блокадному Ленінграді (там, певно, теж були євреї!), діти гинули від бомб, які скидали радянські, німецькі, американські чи британські літаки.

І не нам сьогодні порівнювати, яка смерть була героїчнішою: та, що від кулі в потилицю на краю виритої могили в Бабиному Яру, чи та, що від тифу в концентраційному таборі або гетто. Я навіть не знаю, що краще – відразу загинути від пострілу чи чекати на диво кілька років і намагатися обдурити власну долю, жити й на щось сподіватися, як це робила моя героїня. Сподіватися й не дочекатися. Особливо – коли тобі лише 15 років і все життя попереду.

Якби мене спитали, чи порадила б я прочитати «Щоденник» Анни Франк своїм друзям, я задумалась би. З одного боку, ця книжка не принесе емоційного задоволення, бо ти наперед знаєш, чим вона закінчиться. А з іншого – її треба прочитати, щоб завжди пам'ятати про такі речі, щоб жертва Анни Франк не була марною. Щоб ніколи не гинули люди, щоб ніколи не вбивали

дітей, щоб люди не страждали від збройних конфліктів. Я порадила б прочитати цю книжку лідерам країн, які сьогодні ведуть війни. А потім – задуматися: чи не соромно після неї зараховувати себе й собі подібних до людей розумних – Homo sapiens sapiens... А ще хочеться сказати: «Люди, цінуйте життя, цінуйте мир, радійте, що бачите небо, сонце, квіти. Радійте, що ходите до школи й спілкуєтеся зі своїми однолітками. Просто радійте тому, що життя прекрасне й неповторне». Для того, щоб ми могли мирно існувати сьогодні, хтось поклав своє життя. А вони так хотіли жити...

Усі, хто переховувався на горищі в
домі родини Франк від червня 1942 р.
до серпня 1944 р.

Пам'ятний знак на честь Анни та Марго
Франк у таборі Берген-Бельзен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смолень Казимеж. Освенцим. 1940–1945. Путеводитель по музею / Казимеж Смолень. – Katowice: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1981.
2. Кноп Гвидо. Холокост. Неизвестные страницы истории / Гвидо Кноп. – Харьков, 2007.
3. Гутман Исраэль, Галиль Наама. Катастрофа и память о ней / Исраэль Гутман, Наама Галиль. – Иерусалим: Яд Вашем, 2006.
4. Аронов Х. Катастрофа европейського єврейства під час Другої світової війни / Х. Аронов. – Київ: Інститут юдаїки, 2000.
5. Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки) / Андрій Козицький. – Львів: Літопис, 2012.
6. Франк Анна. Щоденник / Анна Франк. – К.: Сфера, 1995.
7. Анна Франк. Урок історії // Науково-педагогічний бюлетень УЦВІГ «Голокост і сучасність». – 2003. – № 8.
8. Живульская К. Я пережила Освенцим / К. Живульская. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.
9. Мельникова Д., Чёрная Л. Империя смерти / Д. Мельникова, Л. Чёрная. – М.: Изд-во политической литературы, 1988.
10. Алексеев М.С. Злодеяния и возмездие. Преступление против человечества / М.С. Алексеев. – Москва, 1986.
11. Урок історії: Анна Франк. – Базель: Товариство «Анна Франк», 2001.
12. Как умирала Анна Франк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ieshua.org/kak-umirala-anna-frank.htm. – Назва з екрана.
13. Франк, Анна. Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org. – Назва з екрана.
14. Анна Франк. Биографии знаменитых людей, фото [Електронний ресурс]. – Режим доступу: biopeoples.ru/evrei/603-anna-frank.html. – Назва з екрана.
15. Анна Франк. Биография, Детство, Жизнь в убежище [Електронний ресурс]. – Режим доступу: reople.ru/115286. – Назва з екрана.
16. Вестерборк (концентрационный лагерь). Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org. – Назва з екрана.
17. Концентрационный лагерь Вестерборк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: wikimaria.org. – Назва з екрана.
18. Освенцим. Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org. – Назва з екрана.
19. Система уничтожения. Освенцим – Образование – Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [yadvashem.org/YV/ru/education/projects/phoenix/...](http://yadvashem.org/YV/ru/education/projects/phoenix/) – Назва з екрана.
20. Лагерь смерти Освенцим. Десять шокирующих фактов... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: corruptua.org/2014/01/lager-smerti-osventsim... – Назва з екрана.
21. Освенцим глазами жертв. Центр и Фонд «Холокост» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: holocf.ru/pages/37. – Назва з екрана.
22. Берген-Бельзен. Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ru.wikipedia.org. – Назва з екрана.
23. Берген-Бельзен. Концлагерь для особо ценных узников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: worlds.ru. – Назва з екрана.
24. Ангелы смерти лагеря Берген-Бельзен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: humus.livejournal.com/4622626.html. – Назва з екрана.

МИТТЄВОСТІ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПЕРВОМАЙСЬКА / THE HISTORY OF THE JEWS OF PERVOMAISK

Відеофільм «Миттєвості історії євреїв Первомайська» протягом години розкриває перед глядачем тривалу й дуже складну історію єврейства на теренах Миколаївщини. Авторський колектив висвітлив історію заселення території сучасного м. Первомайськ, зокрема й появи там євреїв. Докладно досліджено й показано їхню непросту долю в Російській імперії. Згадано часи громадянської війни та боротьби за незалежність 1917–1921 рр. із єврейськими погромами. Але найбільше уваги творці сюжету приділили періоду окупації та Голокосту – трагічним подіям, що спіткали євреїв на теренах як райхскомісаріату «Україна», так і губернаторства «Трансністрія». Завершується фільм роздумами на тему важливості збереження пам'яті про Голокост будь-де й назавжди, щоб такі події не могли ніколи повторитися.

“The history of the Jews of Pervomaisk” is an hour-long movie which demonstrates a long and very complicated history of Jews in the territory of Mykolaiv region. The author’s team covered the history of settling the territory of the modern city of Pervomaisk, including the history of the Jews appearing there. The difficult fate of the Jews in the Russian Empire has been precisely researched and demonstrated. The periods of the Civil War in Russia and the struggle for Ukrainian independence of 1917–1921 with the Jewish pogroms are mentioned. But the main attention was paid to the period of the occupation and the Holocaust: to the tragic events that had befallen Jews both in the territory of the Reichskommissariat Ukraine and in the Transnistria Governorate. The film ends with the reflections on the importance of preserving memory about the Holocaust everywhere and forever, so that such events could never be repeated again.

<https://www.youtube.com/watch?v=Bb6JKFyDvgo>

Гурток «Самодіяльний ліцейський театр» економіко-правового ліцею / “Lyceum amateur theater” group of Bila Tserkva Economic and legal lyceum

ЗЕЛЕНИЙ ПРАПОР ЯНУША КОРЧАКА / JANUSZ KORCZAK'S GREEN FLAG

Цей сценарій – результат великої творчої роботи, яку здійснили учні ліцею та керівники шкільного театрального гуртка. Фіналом їхньої роботи стала літературно-музична композиція, втілена самодіяльними акторами на сцені ліцейського театру.

Автори дуже вдало поєднали у спектаклі поезію та прозу, слово та музику, дію та монолог. Біографічний ряд органічно продовжують фрагменти з казки Я. Корчака «Король Мацюсь Перший», які розширюють і коло дійових осіб, і художньо-філософський сенс спектаклю.

Наум Резніченко

This scenario is the result of a great creative work done by the Lyceum students and the heads of the school theater group. The finale of this work is a literary and musical composition, performed by amateur actors on the stage of the Lyceum theater.

The authors successfully combined poetry and prose, word and music, action and monologue in the play. The biographical series is organically followed by fragments from J. Korczak's tale “King Matt the First”, which expand both the number of actors and the artistic and philosophical meaning of the play.

Naum Reznichenko

1-й вед. Якби зібрати всі усмішки дітей,
Усмішки квітів та усмішки птахів,
Усмішку поета й усмішку лікаря,
Склались би вірші в пам'ять про
Януша Корчака.
Вірші про людину, яка в пітьмі,
У світі, божевільному від
ненависті,
Мала світле серце й світлі думки,
Вірші про людину, яка любила
дітей...

Корчак. Я звертаюся до вас із далекого минулого, не треба говорити про мене із сумом, я прожив щасливе життя і у ваших спогадах я хочу залишитися таким веселим, дотепним і життєрадісним, яким любили мене мої вихованці. Я хочу, щоб ви знали, що на нашій планеті жив Старий Доктор із Варшави, який не вмів «бути злим, не вмів ненавидіти». Із вашого дозволу я розкажу вам про себе.

Мій прадід був склярем, помічником
сонця,

Я теж залишусь у вашій пам'яті
Помічником сонця.

Я міцно тримаю в руці

Зелений прапор дитинства.

Я – Януш Корчак, вічний учитель,

Колумб архіпелагу дитинства.

2-й вед. Януш Корчак (Генрик Гольдшмідт) народився у Варшаві 22 липня 1878 чи 1879 року, рік народження точно не відомий, тому що батько кілька років не оформляв метрику. Мати називала це недбалістю: як адвокат батько не мав зволікати із цим питанням. Прадід був склярем, це подобалося юному Генрику – скло дає людям тепло...

3-й вед. Дід – лікар, батько – відомий у Варшаві адвокат, характер мав суворий і

запальний, гніваючись, називав сина йолопом і віслюком. Хоча насправді під тією зовнішньою нестриманістю ховалася добра й талановита людина. Бабуся вірила в зорю онука. Вона казала про нього «філософ».

4-й вед. Свою милу, ніжну матусю він обоожнював, назавжди запам'ятав дотик її м'яких, ласкавих рук і зберігав її світлий образ усе життя.

Корчак. У сім років я вступив до російської гімназії. Уроки велися російською, учні вивчали три іноземні мови. Тому, крім рідної, я знаю ще чотири мови.

Я довго був дитиною – до чотирнадцяти років бавився кубиками, але одного разу, в чотирнадцять, зрозумів: «Я існую не для того, щоб мене любили і мною захоплювались, а щоб самому діяти й любити. Не є обов'язком оточення мені допомагати, я сам маю турбуватися про світ і людину».

1-й вед. Він був дитиною, коли батько безнадійно захворів і помер.

Корчак. Мені не вистачало його, я не міг змиритися з його передчасною смертю. Мабуть, тому тема сирітства проходить через усі мої книжки.

2-й вед. У 20 років він вступив до Варшавського університету на медичний факультет, хоча пристрасно мріяв про письменницьку працю й навіть брав участь у літературних конкурсах.

3-й вед. Його п'єса була схвалена конкурсним журі, і саме тоді з'явився псевдонім «Януш Корчак». Він узяв його з роману Ю. Крашевського «Історія Янаша Корчака...», а в друкарні випадково змінили «Янаш» на «Януш», і це ім'я залишилося з ним на все життя.

Корчак. Я вирішив, що буду лікарем, література – це слова, а медицина – справа. Письменник має не лише пізнавати, а й лікувати людські душі.

Великий синтез дитини –
Ось про що мріяв я часто,
Коли, зашарівшись від хвилювання,
Читав у паризькій бібліотеці
Дивовижні творіння
Французьких класиків-клініцистів.
Я тримаю зелений прапор дитинства,
Усі вітри в ньому добрі, сповиті
Усі вітри в це зелене вітрило
Дмуть і шквалом його напинають.

4-й вед. Роки навчання пролетіли непомітно, і ось він – лікар у дитячій лікарні. Він усього себе віддає роботі й невдовзі стає відомим як чудовий, гуманний фахівець. Його називають лікарем бідняків, він лікує безкоштовно й часто віддає свої гонорари на їжу та ліки. Він не може проходити повз кривду й зло. «Не можна залишити світ таким, як він є: жорстоким і несправедливим», – постійно казав Корчак.

Корчак. Лікарня показала мені, як гідно, мудро й зріло вміє вмирати дитина. Але дитина не має вмирати! Тим більше від холоду, голоду та знущань!

Улюблена моя людина – Чехов.
Ми з ним письменники обидва й лікарі,
Єдині ми покликанням, єдині.
Живу я чеховським стражденним бодем
За білий світ і за вишневий сад,
З бажанням засадити землю лісом,
З талантом себе правдою обмежити
Завжди й в усьому:
Біля постелі хворого і за столом
письмовим.
І віра мене чеховська вела,
Що ти, так, саме ти, а не хто інший,
Ти – до останньої секундочки своєї
Повинен, мусиш, доконечно мусиш

Зробити це тьмо-тьменне горе світу
Бодай на краплю менш безвихідним...

1-й вед. У 1905 році Корчак був мобілізований на російсько-японську війну. Був військовим лікарем, урятував безліч людей, ризикуючи власним життям. Але війна не затьмарила його вічної думки про дітей; та й війну проти самої війни, на його думку, треба було починати в душах дітей, реформи в житті дорослих – із мудрого влаштування життя дітей, знищення расової нерівності – з недопущення її в дитячі душі.

2-й вед. Після війни йому запропонували посаду директора притулку для єврейських дітей, він погодився, не роздумуючи.

Корчак. Від 1911 року й до кінця мого життя Дім сиріт став моїм єдиним домом, іншої сім'ї в мене не було, чужі діти стали мені рідними. У 29 років я вирішив не мати сім'ї, жити самотнім. «У раба не існує права мати дітей, польський єврей – під царським гнітом». Я сприймав це як самогубство. Силою волі та наполегливістю йшов я крізь життя, яке здавалося мені безпорадним, самотнім і чужим. Мене вела вперед ідея служіння дітям та їхній справі.

3-й вед. І це в нього вийшло.

Корчак. Мені сказав один хлопчик, покидаючи Дім сиріт: «Якби не цей дім, я не знав би, що у світі існують чесні люди, які не крадуть. Не знав би, що можна говорити правду. Не знав би, що у світі є правда».

4-й вед. Януш Корчак був не лише унікальним педагогом, а й талановитим письменником. Йому були підвладні всі жанри, крім нудного. Бесіди на радіо, які він вів багато років під ім'ям Старого Доктора, «Правила життя», гумористична педагогіка, фантастичні повісті – в усьому виявлялися його яскравий талант і великодушність.

1-й вед. Притча про благородного хлопчика-короля Мацюся Першого завоювала мільйони сердець дітей і дорослих на всій планеті Земля, а сам Мацюсь став символом самовідданості й доброти. Маленький хоробрий герой, який узяв усе найкраще від Дон Кіхота і виявився предтечею Маленького Принца, назавжди ввійшов у світову літературу, став прикладом для мільйонів романтиків.

Інсценований уривок із казки «Король Мацюсь Перший»

Вед. Бути королем надзвичайно складно. Бути хорошим королем – складніше у стократ. А якщо королю тільки 10 років? У нього завдань значно більше: стати хорошим, справедливим і розумним королем, залишаючись при цьому дитиною. Заступаючи на престол після смерті батька, хлопчик іще не знає, що на нього чекає складне життя, гідне справжнього короля. Хоча й малолітнього.

Отже, Мацюсь стає свідком розмови міністрів. Він знав, що через хворобу батька міністри часто радяться тепер у палаці. Але чому вони з нього, з Мацюся, сміються? І про що йдеться?

1-й міністр. Вино в королівських підвалах прекрасне! Вип'ємо, друзі! Мацюсеві, якщо він буде королем, вино ні до чого – адже дітям пити не можна.

2-й міністр. І сигар діти теж не курять! Тож пропоную прихопити трохи сигар із собою!

3-й міністр. Ось побачите, панове, якщо буде війна, від цього палацу каменя на камені не залишиться. Смішно думати, ніби країну зуміє захистити малолітній хлопчик.

1-й міністр. За здоров'я нашого захисника, його величності короля Мацюся Першого! (Сміються).
Мацюсь. Як вони сміють глузувати з мене! Я їм покажу, коли стану королем!

Вед. Старий король помер. Країна готувалася до коронації нового.

А сумний Мацюсь сидів у дитячій. Майбутня коронація його аніскільки не радувала: адже в нього помер батько, і він тепер цілковитий сирота.

Містом розклеїли величезні афіші, які свідчили, що Мацюсь заступив на трон і вітає своїх підданих, міністри залишаються колишні й допомагатимуть малолітньому королю керувати державою.

У вітринах магазинів виставили фотографії Мацюся: Мацюсь верхи на поні, Мацюсь у матросці, Мацюсь у військовому мундирі, Мацюсь на параді.

Його всі любили. Дорослі жаліли, тому що він сирота. Хлопчиськам лестило, що всі слухаються їхнього однолітка. Дівчата по вуха закохалися в маленького короля. Але найбільше любили його діти із сирітських притулків.

Приблизно через півроку після вступу Мацюся на трон популярність його завдяки одному випадку зросла ще більше. Ім'я його було на вустах у всіх городян. Усім припав до душі вчинок юного монарха.

А сталося ось що.

Мацюсь нарешті вмовив старого лікаря й вихователів відпустити його погуляти в місто.

Мацюсь. Хоч раз на тиждень відпускайте мене в міський сад, де граються звичайні діти. У королівському парку дуже добре, але навіть у найчудеснішому місці самому нецікаво й нудно.

Вед. І ось нарешті він у звичайному міському саду. Мацюсь був щасливий. У просто вдягнутому хлопчикові ніхто не впізнавав короля.

На сцені бавляться хлопчики й дівчатка. Дівчинка підходить до Мацюся.

Дівчинка. Хлопчику, хочеш гратися з нами?

Мацюсь. З радістю.

Дівчинка. У тебе є сестра?

Мацюсь. Немає.

Дівчинка. А ким працює твій тато?

Мацюсь. Мій тато помер. Він працював королем.

Дівчинка. Ти жартуєш. Якби мій тато був королем, я його попросила б купити мені ляльку аж до стелі.

Вед. Але міністрам не сподобалося, що король грається зі звичайними дітьми, і вони постановили (*читає наказ міністрів*): «Заборонити королю гуляти в міському саду. Воля короля для нас закон, але дозволяти його величності гуляти в міському саду, де до нього чіпляються і сміються з нього невиховані діти, не можна. Це принижує королівську гідність».

Мацюсь (*самотній*). Як же так? Якщо я король, то всі мають мене слухатися, а виходить навпаки: я всіх слухаюся. Між мною та іншими дітьми немає жодної різниці. Як і всі діти, я читаю і пишу. Мию вуха й шию, чищу зуби. І таблиця множення, яку я вивчаю, анітрохи не легша за ту, яку вивчають інші діти. Яка ж вигода бути королем?

Вед. Мацюсь збунтувався й твердим голосом заявив головному міністрові...

Мацюсь. Я наказую негайно купити дівчинці Іренці ляльку, найбільшу ляльку у світі.

Міністр. Ваша величносте, прошу вас вислухати...

Мацюсь (*тупнув ногою*). Така моя королівська воля!

Міністр. Бажання вашої королівської величності буде переказано міністрам.

Вед. У жодному магазині не змогли знайти такої ляльки. Її виготовили на фабриці за спеціальним замовленням. І коли лялька була готова, її виставили у вітрині магазину з таким написом: «Постачальник двору його королівської

величності виготовив цю ляльку для Іренки, дочки начальника пожежної команди». У місті ще довго говорили про дивовижну ляльку, яку король Мацюсь подарував Іренці.

Багато випробувань випало на долю короля-хлопчика: він вирушив на війну простим солдатом під чужим ім'ям, побував у країні людоджерів і подружився з королем дикунів Бум-Друмом та маленькою Клу-Клу, гостював у різних країнах і зрозумів, які різні бувають королі.

І от одного разу він промовив до Сумного короля. *Сумний король грає на скрипці.*

Мацюсь. Чому ви граєте так сумно?

Сумний король. Життя сумне, мій друже, особливо у королів.

Мацюсь. У королів? А ось королі – ваші сусіди – дуже веселі.

Сумний король. Це вони лише при гостях прикидаються веселими й безтурботними. Такий звичай. А насправді їм сумно, адже вони програли війну. Але мене це навіть тішить.

Мацюсь. Тішить?

Сумний король. Так. Я був проти війни.

Мацюсь (*убік*). От дивак, не хоче воювати й воює. І ще радий, що програв війну. Таких диваків я ще не зустрічав.

Сумний король. Перемога – небезпечна річ. Переможці часто забувають про свій обов'язок.

Мацюсь. Про який обов'язок?

Сумний король. Про королівський. Король зобов'язаний піклуватися про добробут свого народу. Корону носити – справа нехитра. А ось зробити людей щасливими? Існують реформи...

Мацюсь. Цікаво.

Сумний король. Але реформи – річ непроста, дуже непроста.

Ось послухай, Мацюсю. Мій дід звільнив народ, але злі люди вбили його, і народ, як і раніше,

став безправним. Батько спорудив величезний пам'ятник Свободі. Красивий пам'ятник, але яка від нього користь, якщо у світі, як і раніше, точаться війни, є бідні й нещасні? Я побудував парламент. І все одно нічого не змінилося. А знаєш, Мацюсю, може, помилка наша полягала в тому, що ми видавали закони для дорослих. Спробуй почати з дітей. Може, тоді щось і вийде.

Вед. Мацюсь утворив дитячий парламент, але ця спроба була невдалою. Він був у відчаї. І ось його запросили виступити на засіданні парламенту.

Мацюсь. У мене був план. Хай дорослі виберуть собі іншого, дорослого короля, а я залишусь Мацюсем – королем дітей. Вас, депутатів, багато. А я один. І я хочу зробити так, щоб усім жилося добре. Та хіба може одна людина знати, що потрібно всім? Я сподіваюся, що недалеко той час, коли з усього світу з'їдуться діти – білі, жовті, чорні – і обговорять свої справи. У робітників є свій прапор. Хай буде і в дітей свій прапор. Може, вибрати зелений колір? Діти люблять ліс, а ліс зелений.

Вед. Через деякий час до Мацюся прийшли міністри.

Міністр освіти. Погані справи. Діти відмовляються вчитися. Не слухають учителів, сміються їм в обличчя й кажуть: «А що ви нам зробите? Не хочемо – і все. Підемо зі скаргою до короля. Скажемо нашим депутатам». Учителі не знають, як бути. А старші й зовсім від рук відбилися. «Якщо цей гармидер тижнів за два не припиниться, ми подаємо у відставку», – заявили вчителі. Двоє вже звільнилися.

Міністр юстиції. І взагалі дорослі невдоволені. Учора в кондитерській один пан обурювався: «Діти як з ланцюга зірвалися, роблять що хочуть, від їхнього вереску збожеволіти можна!

Стрибають по диванах, у кімнатах грають у футбол, бродять без дозволу вулицями».

Мацюсь. Я придумав! Хай школярі будуть на зразок чиновників. Адже хлопці в школі рахують, пишуть, читають – словом, працюють. А якщо так, їм належить платня. Адже нам усе одно, що видавати: шоколад, ковзани, ляльки чи гроші. Зате хлопці знатимуть: погано вчишся – не отримаєш платні.

Міністр. Ну що ж, можна спробувати.

Вед. На засіданні дитячого парламенту виступив один із депутатів.

Депутат. Панове депутати, я сам ходив до школи, прекрасно знаю тамтешні порядки. Лише за один навчальний рік мене 70 разів незаслужено змушували весь урок стояти, 105 разів незаслужено ставили в куток, 120 разів незаслужено виганяли з класу. Ви думаєте, це лише в одній школі так? Нічого подібного! Я шість шкіл змінив – і всюди те саме. Дорослі в школу не ходять і нічого не знають. Якщо вчителі не хочуть навчати дітей, хай навчають дорослих. Дорослі на своїй шкурі переконаються, як це «солодко», і перестануть змушувати нас учитися. А вчителі побачать, що з дорослих не познущаєшся, і припинять скаржитися на нас.

Отже, нехай дорослі ходять до школи, а діти – на роботу замість дорослих.

Вед. Важко уявити, який переполох і обурення зчинилися, коли стало відомо про рішення дитячого парламенту.

Дорослі.

1-й. Беззаконня! Хто дав їм право розпоряджатися? Нехай займаються своїми, дитячими, справами, а в наші нічого втручатися.

2-й. Ну добре, припустімо, ми підемо в школу. А хто працюватиме?

3-й. Нічого, нехай попрацюють самі. Принаймні побачать, як це.

4-й. Може, воно навіть на краще. Діти переконуються, що без нас обійтися важко, і більше поважатимуть дорослих.

Вед. Отже, за новим законом діти працюють, а дорослі вчаться.

Плутанина. Гармидер. Катавасія. Хлопці хочуть бути тільки пожежниками або шоферами. Дівчатка – продавщицями в кондитерських або в магазинах іграшок.

Удома теж було багато непорозумінь і сварок, особливо, коли діти передавали батькам свої зошити й підручники.

Мама і син.

Мама. Ти забруднив зошити й книжки – лаятимуть мене.

Тато і син.

Тато. Ти загубив олівець, і мені нічим малювати, а від учителя перепаде мені.

Бабуся і онучка.

Бабуся. Ти не приготувала вчасно сніданок, і тепер я запізнюся в школу. Пиши мені записку.

Вед. Учителі раділи.

Учитель. Нарешті ми трохи відпочинемо. Не будуть же дорослі бешкетувати. Покажіть дітям приклад, як треба вчитися.

Вед. Дивно було дивитися, як дорослі поважно крокують із портфелями до школи, а діти діловито квапляться на роботу: хто в контору, хто на фабрику, хто в магазин.

Дорослі.

1-й. Ну що? То хіба погано стати знову дітьми? Пригадуєш, через що ми з тобою побилися?

2-й. Атож! Я купив складаний ніж, а ти сказав, що він не сталевий, а залізний.

1-й. Нас із тобою через це до карцера посадили.

Вед. Дорослі учні читають, пишуть, розв'язують задачі. І все-таки учителька кілька разів розсердилася за те, що її неухважно слухають.

Траплялося почути й таке.

Хлопчик і дівчинка.

Дівчинка. Може, на обід замість супу подати варення й морозиво?

Хлопчик. Почекай, ось мама прийде зі школи, я їй усе розповім.

Приходять тато з мамою і бабуся.

Дівчинка. Мамусю, тебе сьогодні запитували?

Хлопчик. Татку, ти контрольну розв'язав?

Дівчинка. Бабусю, ти з ким сидиш?

Тато. Ну, що ти сьогодні робив на роботі?

Хлопчик. Та нічого особливого. Посидів за письмовим столом. Потім у вікно подивився. Хотів закурити, але цигарка трапилася гірка. На столі в тебе якісь папери лежали, я їх підписав. Приходили троє іноземців – чи то французи, чи то англійці – залопотіли по-своєму, але я сказав, що не розумію, і вони пішли. А потім був час пити чай, але чай не принесли, і я весь цукор з'їв.

Тато. Ну, а що з обідом?

Дівчинка. Обіду немає, ми плиту розпалити не зуміли.

Мама. А мені ніколи. У мене багато уроків. Учителька запевняла: дорослим треба більше задавати. Це несправедливо.

Дівчинка. А в кутку хтось стояв?

Мама. Стояв.

Хлопчик. За що?

Мама. За четвертою партою сиділи дві пані й весь урок базикали. Учителька зробила їм зауваження, а вони – жодної уваги. Тоді вчителька поставила їх у куток.

Дівчинка. Вони плакали?

Мама. Одна сміялася, а інша витирала сльози.

Дівчинка. А хлопчиська до вас чіпляються?

Мама. Трішки.

Дівчинка. Зовсім як у нас!

Вед. Складно, ох як складно раптом стати дорослим і виконувати всю дорослу роботу... Та й кому це на користь? Хіба депутати дитячого парламенту мріяли замінити дитяче життя дорослим?

Надто пізно розуміє це юний король Мацюсь. Друга частина його життя була зовсім сумною, але в найважчі хвилини до нього прийшла радість пізнання, радість розуміння, а це найвище щастя на землі.

Сумно завершується казка. Дитяче королівство, на жаль, не мало майбутнього.

Казкове світло правди сяяло із цієї казки в майбутнє – і в далеке, і в найближче.

Корчак за письмовим столом, він пише «Правила життя».

2-й вед. Корчак був чудовим педагогом, казкарем і видатним лікарем. Він бачив і вивчав дитину відразу в трьох найголовніших світах, де проходить дитинство: казковому світі мрії, світі пізнання й у світі фізичного розвитку. У книжці «Правила життя» він підсумовує свої спостереження.

Корчак. Помиляються дорослі. Їм здається, що в дітей тільки майбутнє, а минулого немає. Їм здається, ніби діти не хочуть думати про майбутнє і про це майбутнє з ними треба часто говорити.

– Коли я був маленький, – каже дитина.

– А тепер ти великий? – і дорослі сміються.

Якось я спитав у класі, хто ким хоче бути. Один хлопчик сказав: «Чарівником». Усі засміялися. Саме такий сміх привчає до нещирості, замкненості. Бо кожна мрія – ніби чарівна казка. Так, так, летить на літаку фантазії, думає заради розваги про те, чого немає, підвівши голову

до зірок. Мучиться, очікує. Саме так. І доростає до програми, яка є серйозною, суворою, яка вимагає і зобов'язує.

Програма – це ніби клятва, присяга біля прапора життя.

3-й вед. Творчість Корчака яскрава, барвиста, як живе дерево. Вона обіймає всі сфери життя й дитини, й вихователя, й батьків у дитячому світі. Але якщо спробувати виділити головне, те, що переходить із книжки в книжку, повторюється й у щасливі дні, й у найостанніші, сповнені невимовного суму, – то це переконання в силі добра.

Корчак. Я часто думав про те, що означає «бути добрим»? Мені здається, що добра людина – це така людина, яка володіє уявою й уміє відчувати те, що відчуває інший.

Добра в тисячу разів більше, ніж зла. Бути добрим – це, можливо, найскладніше у світі. Для цього потрібен особливий талант, безкінечне терпіння, готовність, якщо треба, пожертвувати життям.

4-й вед. У Януша Корчака був цей талант. Він створив дитячу республіку, державу в державі – крихітне ядро рівності, справедливості й радості всередині світу, побудованого на гнобленні.

Танець «Щасливе дитинство».

1-й вед. Коли в Домі сиріт було створено суд, він передбачав право дітей скаржитись і на вихователя, якщо той учинив несправедливо. Корчак кілька разів подавав на себе до суду: коли безпідставно запідозрив дівчинку в крадіжці, коли вигнав шибеника зі спальні...

Сценка «Суд».

На сцені засідає суд: суддя, троє присяжних.

Голова суду. Розглядається справа про образу голови суду доктором Корчаком. Підсудний, що ви можете сказати по суті справи?

Корчак. Я визнаю, що накричав на голову суду й обізвав його роззявою, адже він виніс несправедливий вирок.

Голова суду. Свідку Владек, ви підтверджуєте факт образи?

Владек. Я підтверджую, але вирок і справді був несправедливий. Хоча ображати голову суду доктор не мав права.

Голова суду. Ви визнаєте свою провину, докторе?

Корчак. Я визнаю, що виявив нестриманість, і готовий вибачитися.

Голова суду. Суд вирушає для винесення вироку.

Голоси із зали:

– Доктор не винен! Цей Марек завжди спішить із вироком, не дає слова сказати.

– Ні, винен! Не можна обзивати дітей!

– Я його ще не так обізвав би! Подумаєш, задавака!

– Тихо, тихо, суд іде!

Голова суду. Згідно зі статтею 71-ю, враховуючи щире розкаяння підсудного, суд постановив: пробачити підсудного, бо він шкодує, що так учинив.

Голоси із зали:

– Ура!

– Правильно!

– А все-таки Марек – задавака!

Корчак. У 1934 і 1936 роках я був у Палестині, чудова країна, і серед жителів – мої вихованці. Я хотів поїхати туди на рік. Але як можна було покинути моїх сиріт? Хто проводитиме для них наші улюблені свята: Свято першого снігу, Свято найдовшого дня, коли можна не спати всю ніч, Свято улюбленого героя книжок? Хіба я зможу прожити без цікавих уроків вигнання ледарства й дурощів із моїх милих Басьок та Миреків? Та й діти не зрозуміли б, за що я їх зрадив.

2-й вед. Але страшна війна зламала все – дитячі долі й дорослі життя... На Варшаву летіли бомби. Крізь їхні вибухи люди знову почули знайомий голос, біля мікрофона варшавського радіо стояв Старий Доктор, він говорив про оборону Варшави, про те, як дітям поводитись у небезпечних ситуаціях.

Варшава впала... У Домі сиріт розбиті шибки заклеїли, заткнули чим мали, але осінній вітер гуляв залами й кімнатами. Діти сиділи за столами в пальтах, а Доктор – у мундирі. Чому? Адже він ніколи раніше не захоплювався формою.

Корчак. Це було раніше. Тепер інакше. Мені кажуть, що я провокую гітлерівців, муляючи їм очі мундиром, який ніхто не носить. У тому-то й річ, що ніхто не носить. Це мундир солдата, якого зрадили. Я скинув його через рік, відсидівши за це кілька місяців у тюрмі «Павяк», і то лише тоді, коли друзі переконали мене, що цим мундиром я ставлю під загрозу дітей.

Під час окупації Варшави нацистами, в 1940 році, наш Дім сиріт перемістили до Варшавського гетто. Я не прийняв пропозиції друзів вивести мене з гетто й сховати на арійській стороні, я завжди був із дітьми.

3-й вед. Дім сиріт переводили до гетто. Корчак піднявся у свою кімнату на горищі, як завжди, обережно зачинив залізні двері, щоб не злякати горобців та голубів.

Він попрощався з кімнатою.

Корчак. Тут десятиріччями жили птахи, і я, і хворі діти. Тут народилися король Мацюсь і маленький король Койтусь: хто годуватиме горобців і хто допоможе Мацюсеві, якщо той знову потрапить на безлюдний острів?

4-й вед. У казки він вірив, і в диво вірив, можливо, навіть до останніх хвилин життя, але

це не заважало йому ясно бачити все горе тієї, дитячої, половини світу, заради якої він жив.

1-й вед. Місяців за три до загибелі, у травні 1942 року, Корчак почав вести щоденник. У ньому – опис найсильніших переживань, які він мав за життя. Писав свій щоденник ночами, тим більше, що ночі в цей період стали для нього нестерпно важкими. Йому снилися дивні й страшні сни: німці, євреї, мертві діти. У важкі хвилини він утікав у світ своїх фантазій.

Корчак. Триває 1942 рік. Травень. Холодний травень у цьому році. А сьогоднішня ніч – найтихіша з тихих. П'ята година ранку. Діти сплять. Їх дві сотні. У правому крилі – пані Стефа, я – зліва, у так званому ізоляторі.

2-й вед. Ідуть, ідуть із гетто поїзди.

З вікна горища зірка пломенить,

Гудуть прощальну пісню поїзди,

А серце болем спогадів болить.

Корчак. Останній рік, останній місяць або остання година. Хотілося б померти, зберігаючи незламність духу, в повній свідомості. Не знаю, що сказав би дітям на прощання.

3-й вед. Він іще вірив, що загине сам, діти залишаться. Не міг повірити, що є хтось, здатний убивати дітей.

4-й вед. У Варшаві й сьогодні існує Наш дім, ним керують вірні нащадки Корчака. Там, як і колись, відзначають свята, яких немає більше ніде у світі.

1-й вед. ...І стоять невидимі – в кутках, біля стін – тіні знищених нацистами дітей, які повернулися сюди назавжди, – куди ж їм іще йти?

Із-за лаштунків по черзі з'являються діти, стають по кутках, виходять на авансцену і згадують.

1-й хлопчик. Ми запізналися на сніданок, а поряд річка, де можна втопитися, ліс, у якому

легко заблукати; всі дуже перехвилювалися за нас.

Але коли ми прийшли нарешті, суд вирішив пробачити нас: адже в місті не можна рвати квіти, а тут можна. Ми так зраділи красі, яка нам відкрилася, що просто забули про сніданок.

2-й хлопчик. Вечорами перед сном один із нас, Грозовський, грав у спальні на скрипці, навіваючи дітям добрі й красиві сни...

Звучить мелодія скрипки.

Але завинила вся колонія, і діти разом вирішили: нехай сьогодні ввечері Грозовський не грає; це найсуворіше покарання з тих, які визнають діти й вихователі.

1-ша дівчинка. Доля може відняти в дитини все, крім мрії. І ось ми, герої повісті Корчака «Слава», створюємо СЛЧ – Спілку лицарів честі.

1-й хлопчик. Тому, хто входить до СЛЧ, не дозволено брехати, мучити тварин, сміятися з маленьких, він зобов'язаний захищати малих і допомагати їм.

2-га дівчинка. Якщо у дворі є хворий малюк, каліка або глухонімиий, у «лицаря честі» в кишені знайдеться цукерка, він має її віддати хворому.

2-й хлопчик. До обов'язків лицарів входить стежити, щоб у дворі не сварилися, не дражнилися, не обманювали й не билися.

Корчак. «Діти! Держайте, мрійте про славі справи! Щось збудеться обов'язково!»

Таким моїм заповітом завершується повість «Слава», із цими словами я звертаюся до всіх вихованців і читачів.

2-й вед. У Домі сиріт було показано виставу за п'єсою індійського письменника Рабіндраната Тагора «Пошта». Головний герой – безнадійно хворий хлопчик, який не усвідомлює своєї приреченості, він замкнутий своєю хворобою в чотирьох стінах. Крізь прочинене вікно він

спілкується із зовнішнім світом, до останньої хвилини вірить в одужання й щасливе продовження життя.

3-й вед. Корчаку довелося домагатись офіційного дозволу в окупаційної влади на постановку п'єси. У страшних умовах ліквідації гетто він чітко розумів, що кінець неминучий, і саме тому вважав своїм обов'язком навчити вихованців спокійно й гідно зустріти ангела смерті...

У безвихідних умовах Старий Доктор творив утішну легенду, і Дім сиріт спокійно готувався до останньої подорожі...

Вистава відбулася 18 липня, а 6 серпня сталося найстрашніше.

4-й вед. Напередодні Корчаку вкотре запропонували порятунок.

Розповідає Ігор Неверлі: «Сотні людей намагалися врятувати Корчака. На Белянах для нього зняли кімнату, приготували документи. Корчак міг вийти з гетто будь-якої хвилини, хоча б зі мною, коли я прийшов до нього, маючи перепустку на двох осіб... Корчак поглянув на мене так, що я знітився...».

Корчак сидить у кімнаті, пише свої записки, до нього входить Учень.

Корчак. Сину мій, невже я можу
Все це отак залишити?

Учень. Ви не можете бути убитим.
Ось документи.
Ось перепустка на двох осіб –
На техніка і слюсаря водопроводу.
Треба вийти з гетто вам,
саме вам –

Ви не можете бути убитим.
Чого ви на мене так дивитесь,
Наче я пропоную вам?..

Корчак. Я не можу прийняти цю
пропозицію.

Хто полишить свою дитину
В нещасті, горі, небезпеці?
А тут двісті дітей.

Як їх покинути самих
У запломбованому вагоні
Чи газовій камері?

Як можна все це пережити?
Але ж усе буде знищено!

Усі будуть знищені – як же не
використати

Можливості вас урятувати?!
Хто ж нестиме зелений прапор

дитинства?

Корчак.

Зелений прапор поблідне,
Коли я зважуся на цей крок.
Ви знаєте, у мене є надія

У безнадії, хоч вона й остання.
Не можу дітей залишити

Наодинці з вогнем.
Тільки разом!

У тому, що ви прийшли, є сенс.
Ви заберете всі мої записи

І зелений мій прапор,
Щоб він не згорів.

Усе на світі – з дитини.
І в дитині – кінець.

Бути в мудрості добрим –
Це найважче у світі покликання.

Особливий талант – дитині.
Нескінченне терпіння – дитині.

Пожертвувати життя – для дитини.
Дорослі, знайте: сонце – з душ

дитячих,
Які в Освенцимі, в Треблінці

і в Хатині,
У Кортелісах, в Орадурі, в Лідіце

Пішли на дим, а сонцем стали,
сонцем...

1-й вед.

Ми спалені в печах фашистських,
Щоб бути безсмертними.

Я волаю – дишуть вуста вогнем:
Добра в тисячу разів більше, ніж

зла.

Добро сильне, добро безсмертне.
Я прошу вас – візьміть мій прапор.

Спершу вели школу медсестер,
Потім аптеки, а потім дитячий
притулок Корчака.

Стояла жахлива спекота.
Дітей з інтернатів посадили

На самім кінці майдану, біля стіни.
Усі надіялись у безнадії –

Сьогодні їх ще вдасться врятувати,
Приберегти для смерті до

наступного дня.

Смерте, не будь ненажерою!
Соломинка для потопельника.

На соломинці – зелений прапор.
І раптом наказ – вивести

інтернат.

Ні, цього видовища не забути!
Це не був звичайний марш

до вагонів –
Це був організований німий

протест

Супроти оргій бандитизму.
Це був похід, якого не було

За всі віки, за всі тисячоліття!
О, як у Корчака світилося чоло!

І як в дітей світилося лахміття!
Всі діти йшли четвірками. Вони

Були добром у цьому злі розпуки.
Йшов з ними вчитель з поглядом

ясним,

Йшов Корчак, взявши двох дітей
за руки.

3-й вед.

4-й вед.

А поліцаї стали струнко й честь,
Честь віддали – навіщо честь

безчесним!

Пилюка люто біла з перехресть,
Був цей похід безсмертним
і воскресним.

«Що це?!» – закричав комендант.
«Корчак із дітьми», – сказали йому.

Комендант спитав Доктора,
Чи не він написав «Банкрутство
Маленького Джека».

Корчак.

«Я, а який це має стосунок до
відправки ешелону?»

4-й вед.

«Просто я читав вашу книжку в
дитинстві.

Хороша книжка, ви можете
залишитися, Докторе».

Корчак.

«А діти?»

4-й вед.

«Це неможливо, діти поїдуть».

Корчак.

«Ви помиляєтеся, діти –
найголовніше».

4-й вед.

Гестапівці спитали: «Хто він, хто?».
«Людина», – кинув Корчак

охоронцю.

Як сонце не спинилось в подих
той!

Як треба було зупинитись сонцю!
На другий день в Треблінці вони

всі

Пішли у сонце з Корчаком за руки.
Ми пізнаєм їх в зірці і в росі,

І в дереві – як в прапорі розлуки.
В історії людини не було

Нічого людського без цих людей
високих.

Я крок його в дитячих чую кроках.
Знамено зеленаве б'є в траві,

Вихоплюється клетотом над нами.

1-й вед.

Дитинство – це найкращий в світі
світ,

Тож не прощайтесь з його снами.

2-й вед. Из Варшави поїзд повіз дітей у Треблінку. Тільки один хлопчик вибрався на волю: Корчак підняв його на руки, й хлопчику вдалося вистрибнути в маленьке віконце товарного вагона. Але й цей хлопчик потім, у Варшаві, загинув.

Кажуть, на стінах одного з бараків у Треблінці залишилися дитячі малюнки – більше нічого не збереглося.

3-й вед. Але це не так. Залишилася пам'ять. Ім'я Януша Корчака стало символом безкорисної любові до дітей. Він не врятував своїх дітей і не міг їх урятувати, але не покинув перед обличчям смерті, як не покидав за життя.

На місці їхньої спільної загибелі у Треблінці стоїть великий камінь, на ньому напис: «Януш Корчак і діти».

4-й вед. Ми спробували уявити, що малювали діти перед смертю...

1-й вед. Світ фантазії...

2-й вед. Світ надії...

3-й вед. Світ казки...

Діти виходять на сцену й прикріплюють свої малюнки до зеленого прапора.

4-й вед. Це наш символічний пам'ятник Янушеві Корчаку та його дітям.
Блакиттю розгойдалась даль,
І в музиці мінорній –
Сльози і пам'яті печаль,
І ранок в рамці чорній.
І кожне страчене дитя –
Вже пагінець зелений.
Лиш біль побіг у майбуття,
Щоб стати біля мене
І в дзвони бити:

Не мовчи!

І не змалій на слові!

Синів і донечок навчи
Великої любові.

І пам'яті не дай заснуть –
Збирай народ на віче.

Роки пройдуть,

Віки минуть.

Дитинство – вічне!

ЛІТЕРАТУРА

1. Валеева Р.А. Гуманистическая педагогика Януша Корчака: учебное пособие / Р.А. Валеева. – Казань: КГПИ, 1994. – 396 с.
2. Драч І. Драматичні поеми / Іван Драч. – К., 1982. – 214 с.
3. Гудима А. Дзвони над Россю: поеми / Андрій Гудима; рец. Л.Н. Горлач. – К.: Молодь, 1988. – 296 с.
4. Корчак Януш. Дитя людське: Вибрані твори. – Київ: Дух і літера, 2007.
5. Корчак Януш. На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться. – Київ: Дух і літера, 2003. – 195 с.
6. Корчак Януш. Пригоди короля Мацюся / Януш Корчак. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 534 с.
7. Корчак Януш. Правила життя / Януш Корчак. – Київ: Молодь, 1989. – 212 с.
8. Корчак Януш. Як любити дітей / Януш Корчак. – Київ: Молодь, 1989. – 96 с.
9. Кочнов В. Януш Корчак: книга для учителя / Януш Корчак. – Москва: Просвещение, 1991. – 453 с.
10. Лифтон Б.Дж. Король детей. Жизнь и смерть Януша Корчака. – М.: Рудомино; Текст, 2004. – 375 с.
11. Печаль и надежда Януша Корчака // Петровский Мирон. Городу и миру / Мирон Петровский. – Киев: Дух і літера, 2008. – 194 с.
12. Птіцин А. Про Шолом-Алейхема, Януша Корчака, Фріца Крейсlera, Миколу Лукаша, Матір Терезу / А. Птіцин. – Київ: Грані-Т, 2009. – 283 с.
13. Janusz Korczak [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2012korczak.pl>. – Назва з екрана.
14. Przystanek “Korczak” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.przystanekkorczak.pl>. – Назва з екрана.
15. РУК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kaliningrad.ruc.su/upload/medialibrary/ebf/konferenciya_03.2012.pdf. – Назва з екрана.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

■ Марина Завалій

2009/2010 навчальний рік
м. Конотоп, Сумська область
науковий керівник Віра Карапата

Maryna Zavalii

2009/2010 academic year
Konotop, Sumy region
research advisor Vira Karapata

■ Олег Іваськів

2017/2018 навчальний рік
смт Козова, Тернопільська область
науковий керівник Ірина Федик

Oleh Ivaskiv

2017/2018 academic year
Kozova, Ternopil region
research advisor Iryna Fedyk

■ Ольга Панасенко

2018/2019 навчальний рік
м. Київ
науковий керівник Лариса Фузик

Olha Panasenko

2018/2019 academic year
Kyiv
research advisor Larysa Fuzik

■ Анна Самойленко

2016/2017 навчальний рік
м. Первомайськ, Миколаївська область
науковий керівник Анна Сизова

Anna Samoilenko

2016/2017 academic year
Pervomaisk, Mykolaiv region
research advisor Anna Syzova

■ Альона Довжик

2011/2012 навчальний рік
м. Київ
науковий керівник Світлана Майорова

Alona Dovzhyk

2011/2012 academic year
Kyiv
research advisor Svitlana Mayorova

■ Єлизавета Савчак

2015/2016 навчальний рік
м. Первомайськ, Миколаївська область
науковий керівник Анна Сизова

Yelyzaveta Savchak

2015/2016 academic year
Pervomaisk, Mykolaiv region
research advisor Anna Syzova

■ Надія Плющик

2012/2013 навчальний рік
2013/2014 навчальний рік
смт Воскресенське, Миколаївська область
науковий керівник Лариса Майборода

Nadiia Pliushchuk

2012/2013 academic year
2013/2014 academic year
Voskresenske, Mykolaiv region
research advisor Larysa Maiboroda

■ Ольга Мазур

2016/2017 навчальний рік
м. Шаргород, Вінницька область
науковий керівник Юрій Бурдинський

Olha Mazur

2016/2017 academic year
Shargorod, Vinnytsia region
research advisor Yurii Burdynskyi

■ Євген Нотевський

2015/2016 навчальний рік
м. Первомайськ, Миколаївська область
оператор Станіслав Ковбасюк
монтаж Владислав Мячков
науковий керівник Анна Сизова

Yevhen Notevskyi

2015/2016 academic year
Pervomaisk, Mykolaiv region
cameraman Stanislav Kovbasiuk,
montage Vladyslav Myachkov
research advisor Anna Syzova

■ Гурток «Самодіяльний ліцейський театр» Економіко-правового ліцею

2013/2014 навчальний рік
м. Біла Церква, Київська область
керівники Лариса Пекарська, Людмила Замкова

“Lyceum amateur theater” group of Bila Tserkva Economic and legal lyceum

2013/2014 academic year
Bila Tserkva, Kyiv region
supervisors Larysa Pekarska, Liudmyla Zamkova

СПИСОК ПЕРЕМОЖЦІВ ТА ПРИЗЕРІВ ТВОРЧИХ СЕКЦІЙ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОНКУРСУ УЧНІВСЬКИХ РОБІТ
М. І.Б. МЕДВИНСЬКОГО «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» /
THE LIST OF CREATIVE SECTIONS WINNERS AND PRIZERS OF THE
ALL-UKRAINIAN PUPILS COMPETITION "HISTORY AND LESSONS
OF THE HOLOCAUST" NAMED AFTER I.B. MEDVYNSKYI

2009/2010 навчальний рік

- I – **Завалій Марина**, м. Конотоп, Сумська область (науковий керівник – В. Карапата) «Хай не повториться це ніколи»
II – **Лятифова Евеліна**, м. Скадовськ, Херсонська область (науковий керівник – Л. Білоус) «Голокост очима дітей»
III – **Адашкевич Ілля**, с. Романівка, Дніпропетровська область (науковий керівник – С. Алашкевич) «Я. Корчак. Король Мацюсь»

2011/2012 навчальний рік

- I – **Довжик Альона**, м. Київ (науковий керівник – С. Майорова) «Діти Бабиного Яру... Втрачене майбутнє»
II – **Стельмашенко Валентина**, с. Новокостянтинівка, Миколаївська область (науковий керівник – О. Бабенко) «Вітер зриває останнє листя...»
III – **Чокалюк Богдана**, м. Чернівці (науковий керівник – Н. Герасим) «Чернівецькі адреси Рози Ауслендер»

2009/2010 academic year

- I – **Zavali Maryna**, Konotop, Sumy region (research advisor – V. Karapata) "Never let this happen again..."
II – **Liatyfova Evelina**, Skadovsk, Kherson region (research advisor – L. Bilous) "Holocaust through children's eyes"
III – **Adashkevych Illia**, v. Romanivka, Dnipropetrovsk region (research advisor – S. Alashkevych) "J. Korchak. King Matt"

2011/2012 academic year

- I – **Dovzhyk Alona**, Kyiv (research advisor – S. Mayorova) "Children of Babyn Yar... The lost Future"
II – **Stelmashenko Valentyna**, v. Novokostyantynivka, Mykolaiv region (research advisor – O. Babenko) "The wind strips the last leaves..."
III – **Chokaliuk Bohdana**, Chernivtsi (research advisor – N. Herasym) "Chernivtsi addresses of Rose Auslander"

2012/2013 навчальний рік

- I – **Плющик Надія**, смт Воскресенське, Миколаївська область (науковий керівник – Л. Майборода) «Народ Божий»
II – **Чокалюк Богдана, Пужняк Анастасія**, м. Чернівці (науковий керівник – Н. Герасим) «Недозбираний букет, або історія буковинської Анни Франк»
III – **Шкуропата Маргарита**, с. Дівочки, Житомирська область (науковий керівник – Н. Олішевська) «Обличчя Голокосту»
III – **Дезік Аліна, Іваненко Анна**, м. Донецьк (науковий керівник – Н. Дяченко) «Шукачі зірок» (п'єса за мотивами оповідання Марека Хласка «У пошуках зірок»)

2013/2014 навчальний рік

- I – **Гурток «Самодіяльний ліцейський театр» економіко-правового ліцею**, м. Біла Церква, Київська область (наукові керівники – Л. Пекарська, Л. Замкова) «Зелений прапор Януша Корчака»
I – **Плющик Надія**, смт Воскресенське, Миколаївська область (науковий керівник – Л. Майборода) «Хочеться жити... Як ніколи, хочеться жити!»
II – **Шкуропата Маргарита**, с. Дівочки, Житомирська область (науковий керівник – Н. Олішевська) «Holocaust»
III – **Власова Руслана**, с. Надєждівка, Миколаївська область (науковий керівник – О. Бабенко) «Бунтівні сни»

2014/2015 навчальний рік

- I – **Василина Поліна**, м. Київ (науковий керівник – І. Мосякова) «Голокост. Історія трагедії»
I – **Смиченко Анна**, м. Біла Церква, Київська область (науковий керівник – Л. Бакун) «Роман

2012/2013 academic year

- I – **Pliushchyk Nadiia**, v. Voskresenske, Mykolaiv region (research advisor – L. Maiboroda) "The People of God"
II – **Chokaliuk Bohdana, Puzhnyak Anastasia**, Chernivtsi (research advisor – N. Gerasim) "The ungathered bunch or the story of Bukovynian Anne Frank"
III – **Shkuropata Marharyta**, v. Divochky, Zhytomyr region (research advisor – N. Olishevskia) "The face of the Holocaust"
III – **Desik Alina, Ivanenko Anna**, Donetsk (research advisor – N. Dyachenko) "Star seekers" (play based on Marek Hlasko's story "Searching for stars")

2013/2014 academic year

- I – **"Lyceum amateur theater" group of Bila Tserkva Economic and legal lyceum**, Bila Tserkva, Kyiv region (research advisor – L. Pekarska, L. Zamkova) "Janusz Korczak's Green Flag"
I – **Pliushchyk Nadiia**, v. Voskresenske, Mykolaiv region (research advisor – L. Maiboroda) "I want to live... More than ever I want to live!"
II – **Shkuropata Marharyta**, v. Divochky, Zhytomyr region (research advisor – N. Olishevskia) "Holocaust"
III – **Vlasova Ruslana**, v. Nadezhdivka, Mykolaiv region (research advisor – O. Babenko) "Rebellious dreams"

2014/2015 academic year

- I – **Vasylyna Polina**, Kyiv (research advisor – I. Mosyakova) "Holocaust. The history of tragedy"
I – **Smychenko Anna**, Bila Tserkva, Kyiv region (research advisor – L. Bakun) "The novel "Black

“Чёрная слеза” Иланы Вайсман – завещание автора перед уходом в Вечность»
II – **Комар Яна**, м. Миколаїв (науковий керівник – К. Данилова) «Біль пам’яті», «Тріщина через все життя...», «Пам’ятаємо й не забудемо»
II – **Кушнір Олександра**, м. Біла Церква, Київська область (науковий керівник – А. Двухбабна) «Зельма Меербаум-Айзінгер – буковинська Анна Франк»
III – **Докієнко Діана**, с. Веселе, Дніпропетровська область (науковий керівник – В. Трухачова) «Голокост і діти. Це не повинно повторитись»
III – **Наконечна Марина**, с. Нові Петрівці, Київська область (науковий керівник – О. Бабенко) «Каміння теж має серце»
III – **Дьякова Ксенія**, м. Миколаїв (науковий керівник – Н. Соколова) «Брошенные ангелами»

2015/2016 навчальний рік

I – **Нотевський Євген**, м. Первомайськ, Миколаївська область (науковий керівник – А. Сизова) «Миттєвості історії євреїв Первомайська»
I – **Савчак Єлизавета**, м. Первомайськ, Миколаївська область (науковий керівник – А. Сизова) «Вкрадене дитинство»
II – **Барабаш Діна**, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область (науковий керівник – Н. Барабаш) Оповідання «Ілюзія»
II – **Паскар Віктор**, м. Чернівці (науковий керівник – Н. Герасим) «Йозеф Шмідт. Голос, який чарував світ»
II – **Піскун Юлія**, м. Миколаїв (науковий керівник – К. Данилова) «Життя триває», «Ми не можемо мовчати», «Біль пам’яті»
III – **Ткачук Катерина**, с. Борисів, Хмельницька область (науковий керівник – Н. Лисак) «Дзвони зраненої пам’яті»

Tear” by Ilana Weisman: the will of the author before passing away”
II – **Komar Yana**, Mykolayiv (research advisor – K. Danylova) “Pain of memory”, “Break through the whole life...”, “We remember and will never forget”
II – **Kushnir Olesandra**, Bila Tserkva, Kyiv region (research advisor – A. Dvuhbabna) “Zelma Meerbaum-Eisinger: a Bukovynian Anne Frank”
III – **Dokienko Diana**, v. Vesele, Dnipropetrovsk region (research advisor – V. Trukhachova) “The Holocaust and children. It should not be repeated”
III – **Nakonechna Maryna**, v. Novi Petrivtsi, Kyiv region (research advisor – O. Babenko) “The stones have a heart too”
III – **Dyakova Ksenia**, Mykolaiv (research advisor – N. Sokolova) “Abandoned by Angels”

2015/2016 academic year

I – **Notevskiy Yevhen**, Pervomaik, Mykolaiv region (research advisor – A. Syzova) “The history of the Jews of Pervomaik”
I – **Savchak Yelyzaveta**, Pervomaik, Mykolaiv region (research advisor – A. Syzova) “Stolen Childhood”
II – **Barabash Dina**, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region (research advisor – N. Barabash) The story “Illusion”
II – **Pascар Victor**, Chernivtsi (research advisor – N. Herasym) “Joseph Schmidt. The voice that enchanted the world”
II – **Piskun Yulia**, Mykolayiv (research advisor – K. Danylova) “Life goes on”, “We cannot be silent”, “Pain of memory”
III – **Tkachuk Kateryna**, v. Borysiv, Khmelnytskyi region (research advisor – N. Lysak) “Bells of wounded memory”

III – **Данилова Ганна**, с. Новокостянтинівка, Миколаївська область (науковий керівник – О. Більченко) «Осмилення Голокосту», «Діти і Голокост. Депортація», «Діти і Голокост. Приниження»
III – **Данилова Олена**, с. Новокостянтинівка, Миколаївська область (науковий керівник – О. Більченко) «Сторінками щоденника Анни Франк»

2016/2017 навчальний рік

I – **Самойленко Анна**, м. Первомайськ, Миколаївська область (науковий керівник – А. Сизова) «Зниклі»
I – **Мазур Ольга**, м. Шаргород, Вінницька область (науковий керівник – Ю. Бурдинський) «Життя після смерті (спроба реконструкції другої частини щоденника Анни Франк, який ніколи не був написаний)»
II – **Дочич Вікторія**, с. Доманівка, Миколаївська область (науковий керівник – Л. Пишна) «Подорож в безсмертя»
II – **Карпушина Лада**, с. Яснозір’я, Черкаська область (науковий керівник – Н. Дворник) «Танго над Уманською Ямою»
III – **Альховик Євген**, с. Кам’янка-Дніпровська, Запорізька область (науковий керівник – Л. Олененко) «Надія в руках»
III – **Дорофтей Анастасія**, м. Чернівці (науковий керівник – А. Каримова) «Зельма Меербаум-Айзінгер “Не встигла дописати...”»

2017/2018 навчальний рік

I – **Олег Іваськів**, смт Козова, Тернопільська область (науковий керівник – І. Федик) «Дорога без вороття»
I – **Котюк Вероніка**, смт Хорошів, Житомирська область (науковий керівник –

III – **Danilova Hanna**, v. Novokostyantynivka, Mykolaiv region (research advisor – O. Bilchenko) “Comprehension of the Holocaust”, “Children and the Holocaust. Deportation”, “Children and the Holocaust. Humiliation”
III – **Danilova Olena**, v. Novokostyantynivka, Mykolaiv region (research advisor – O. Bilchenko) “Looking through pages of Anne Frank’s diary”

2016/2017 academic year

I – **Samoilenko Anna**, Pervomaik, Mykolaiv region (research advisor – A. Syzova) “Disappeared”
I – **Mazur Olha**, Shargorod, Vinnytsia region (research advisor – Y. Burdynskiy) “Life after death (An attempt to reconstruct the unwritten second part of Anne Frank’s diary)”
II – **Dochych Victoria**, v. Domanivka, Mykolaiv region (research advisor – L. Pyshna) “Journey to eternity”
II – **Karpushyna Lada**, v. Yasnoziryia, Cherkasy region (research advisor – N. Dvornik) “Tango above the Uman pit”
III – **Alkhovik Yevhen**, v. Kamianka-Dniprovsk, Zaporizhzhia region (research advisor – L. Olenenko) “Hope in the hands”
III – **Doroftey Anastasia**, Chernivtsi (research advisor – A. Karymova) “Zelma Meerbaum-Eisinger “I didn’t have chance to finish writing...”

2017/2018 academic year

I – **Ivaskiv Oleh**, Kozova, Ternopil region (research advisor – I. Fedyk) “The road of no return”
I – **Kotyuk Veronica**, Khoroshiv, Zhytomyr region (research advisor – V. Shevchuk) “Yiddishisms

В. Шевчук) «Їдишизми та гебраїзми як маркери міжкультурної комунікації в новелі “Апокаліпсис” Марії Матіос»

II – **Веселова Катерина**, м. Миколаїв (науковий керівник – О. Моторкіна) «Мовою мистецтва про Голокост»

II – **Козел Поліна**, м. Новгород-Сіверський, Чернігівська область (науковий керівник – В. Силенок) «Залишатися людиною»

III – **Альховик Євген**, с. Кам’янка-Дніпровська, Запорізька область (науковий керівник – Л. Олененко) «Жити, щоб жити...»

III – **Халімон Богдана**, с. Черешеньки, Чернігівська область (науковий керівник – Г. Савич) «Вимір пам’яті»

2018/2019 навчальний рік

I – **Панасенко Ольга**, м. Київ (науковий керівник – Л. Фузік) «Діти Голокосту»

II – **Семеній Маргарита**, смт Хорошів, Житомирська область (науковий керівник – В. Шевчук) «Експресивно забарвлена лексика в поетичній збірці “Бабин Яр. Голосами” Маріанни Кіяновської»

II – **Лазарук Марина**, м. Київ (науковий керівник – Т. Заліва) «Закатована. Розстріл. 31 березня. Охоронці концтабору Берген-Бельзен... трупи в’язнів. 1 квітня 9:16. Газова камера»

III – **Ковальчук Яна**, с. Острожець, Рівненська область (науковий керівник – О. Кулішова) «Історія однієї родини»

III – **Правоторова Анастасія**, м. Кам’янське, Дніпропетровська область (науковий керівник – С. Антіпова) «Історія – життя пам’яті»

and Hebraisms as markers of intercultural communication in the novel “Apocalypse” by Maria Matios”

II – **Veselova Kateryna**, Mykolaiv (research advisor – O. Motorkina) “About the Holocaust in terms of art”

II – **Kozel Polina**, Novhorod-Siverskyi, Chernihiv region (research advisor – V. Sylenok) “To stay human”

III – **Alkhorik Yevhen**, v. Kamianka-Dniprovska, Zaporizhzhia region (research advisor – L. Olenenko) “Live in order to live...”

III – **Halimon Bohdana**, v. Chereshenky, Chernihiv region (research advisor – G. Savych) “Dimension of memory”

2018/2019 academic year

I – **Panasenko Olha**, Kyiv (research advisor – L. Fuzik) “Children of Holocaust”

II – **Semenii Marharyta**, Khoroshiv, Zhytomyr region (research advisor – V. Shevchuk) “The expressive vocabulary in the poetry collection “Babyn Yar. Voices” by Marianna Kianowska”

II – **Lazaruk Maryna**, Kyiv (research advisor – T. Zaliva) “Tortured. Execution. March 31. Guards at the Bergen-Belsen concentration camp... dead bodies of prisoners. April 1 9:16 AM. Gas chamber”

III – **Kovalchuk Yana**, v. Ostrozhets, Rivne region (research advisor – O. Kulishova) “The story of one family”

III – **Pravotorova Anastasia**, Kamianske, Dnipropetrovsk region (research advisor – S. Antipova) “History is the life of memory”

Зміст / Contents

Ольга Лімонова / Olha Limonova

Від упорядників / Foreword 3

Ірина Климова / Iryna Klymova

Відображення трагедії Голокосту у творах молоді України / Representing the Holocaust
tragedy in the works of Ukrainian youth 5

Марина Завалій / Maryna Zavalii

Хай не повториться це ніколи / Never let this happen again 10

Олег Іваськів / Oleh Ivaskiv

Триптих «Дорога без вороття» / Triptych “The road of no return” 12

Ольга Панасенко / Olha Panasenko

Серія «Діти Голокосту» / “Children of Holocaust” series 20

Анна Самойленко / Anna Samoilenko

Триптих «Зниклі» / Triptych “Disappeared” 34

Альона Довжик / Alona Dovzhyk

Серія художніх робіт / Series of works of Art 44

Єлизавета Савчак / Yelyzaveta Savchak

Цикл інсталяцій «Вкрадене дитинство» / Series of installations “Stolen Childhood” 54

Надія Плющик / Nadiia Pliushchuk

Народ Божий / The people of God..... 64

Надія Плющик / Nadiia Pliushchuk

Хочеться жити... Як ніколи, хочеться жити! / I want to live... More than ever I want to live!..... 84

Ольга Мазур / Olha Mazur

Життя після смерті / Life after death 92

Євген Нотевський / Yevhen Notevskyi

Миттєвості історії євреїв Первомайська / The history of the Jews of Pervomaisk..... 126

Гурток «Самодіяльний ліцейський театр» економіко-правового ліцею / “Lyceum amateur theater” group of Bila Tserkva Economic and legal lyceum

Зелений прапор Януша Корчака / Janusz Korczak’s green flag 128

Відомості про авторів / Information about authors 142

Список переможців та призерів творчих секцій Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт
ім. І.Б. Медвинського «Історія і уроки Голокосту» / The list of creative sections winners and priziers of the
All-Ukrainian pupils competition “History and lessons of the Holocaust” named after I.B. Medvynskyi 144

UDC

Let us remember. History and lessons of the Holocaust. Works of young artists // Ukrainian center for Holocaust studies, National museum of history of Ukraine in the Second World War. Memorial complex. – K., 2020. –156 p.

ISBN

The proposed edition is an album of the best pupils' creative works on the history of the Second World War and the history of the Holocaust in Ukraine. The publication includes the artistic, visual and literary texts of the winners of the All-Ukrainian pupils competition "History and lessons of the Holocaust" named after I.B. Medvynskyi, which were presented and received the highest jury appreciation for the last ten years from 2010 to 2019.

The works of young artists demonstrate attempts to comprehend the difficult topic of World War II, the history of the Holocaust in Ukraine through visual images and literary words. The publication will be important and useful for high school students of secondary educational institutions of Ukraine who are interested in the history of the XX century and who plan to participate in pupils competitions dedicated to the history of the Holocaust, as well as all those who are not indifferent to this topic.

The publication was supported by the Embassy of the State of Israel in Ukraine

Editorial board: L. Lehasova, A. Podolskyi, O. Lysenko, I. Klymova, N. Reznichenko

Compilers: O. Limonova, O. Bilous

Translation: O. Pasternak

Editing, proofreading: Y. Bedryk, I. Sharabanova

Design: O. Sobkovich

Layout: A. Moisieienko

ISBN

© Ukrainian center for Holocaust studies
© National museum of history of Ukraine in the Second World War.
Memorial complex

Український центр вивчення історії Голокосту
Національний музей історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс

ПАМ'ЯТАЙМО
Історія і уроки Голокосту
Роботи молодих митців

Редакційна колегія: Л. Легасова, А. Подольський, О. Лисенко, І. Климова, Н. Резніченко

Упорядники: О. Лімонова, О. Білоус

Переклад англійською: О. Пастернак

Редагування, коректура: Ю. Бедрик, І. Шарабанова

Дизайн: О. Собкович

Верстка: А. Мойсеєнко

Формат . Замовлення № . Наклад прим.

Віддруковано ТОВ «Новий друк»
02094, м. Київ, вул. Магнітогорська, 1
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1447 від 28.07.2003 р.

Усі права захищено. Копіювання та розповсюдження без письмового погодження з власником
заборонено

